

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΑΘΗΝΩΝ

Εργασία στο μάθημα – Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου
Καθηγητής: Ανδρέας Δημητρόπουλος

**«Το συνταγματικά κατοχυρωμένο δικαίωμα της
θρησκευτικής ελευθερίας»**

Περπερίδης Χρίστος Α.Μ.:1340199812232

Αθήνα 2004

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Εισαγωγικά– Ιστορική αναδρομή.....	3
2. Το άρθρο 13 του ισχύοντος συντάγματος.....	6
2.1. Ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης.....	6
2.2. Ελευθερία της λατρείας.....	11
3. Περιορισμοί της θρησκευτικής ελευθερίας.....	14
3.1. Δημόσια τάξη και χρηστά ήθη.....	14
3.2. Καθήκοντα έναντι του Κράτους, συμμόρφωση στους νόμους...	15
3.3. Προσηλυτισμός.....	18
4. Ειδικότερα ζητήματα.....	20
4.1. Οι μη «ορθόδοξοι χριστιανοί» μαθητές.....	21
4.1.1. Οι νομολογιακές προσεγγίσεις της απαλλαγής.....	22
4.2. Οι «αντιφρονούντες» εκπαιδευτικοί.....	22
4.2.1. Νομολογιακή αντιμετώπιση.....	23
5. Συγκριτική μελέτη	
5.1. Γαλλία.....	24
5.1.1. Ελευθερία λατρείας.....	24
5.1.2. Αυτονομία θρησκευμάτων.....	24
5.2. Γερμανία.....	25
5.2.1. Ελευθερία λατρείας.....	25
5.2.2. Αυτονομία θρησκευμάτων.....	26
5.3. Δανία.....	26
5.4. Βέλγιο.....	27
6. Νομολογία.....	28
7. Βιβλιογραφία.....	34

1.ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ – ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ

Πολλά χρόνια πριν από την αναγνώριση της απαραβίαστης ιδιωτικής σφαίρας του ατόμου και γενικά την επικράτηση του φιλελεύθερου ατομοκεντρισμού, η γενική αποδοχή της υπεροχής του θείου έναντι του ανθρώπινου δικαίου και των αντίστοιχων περιορισμών της κατά τα άλλα απεριόριστης ηγεμονικής κυριαρχίας είχε προετοιμάσει το έδαφος για την αντίταξη ατομικών θρησκευτικών υποχρεώσεων στην κρατική επιταγή.

Οι πρώτες εννοιολογικές προϋποθέσεις⁽¹⁾ της θρησκευτικής ελευθερίας άρχισαν να δημιουργούνται τον 16ο αιώνα με τη θρησκευτική μεταρρύθμιση, η οποία λειτούργησε ως αντίδραση στο δικαίωμα του ηγεμόνα να επιβάλλει μια συγκεκριμένη θρησκεία στους υπηκόους του. Η πρώτη διακήρυξη της θρησκευτικής ελευθερίας έλαβε χώρα το 18^ο αιώνα στις Η.Π.Α. και αργότερα στη Γαλλία. Άλλωστε η ίδια η ίδρυση των Η.Π.Α. πραγματοποιήθηκε με τον πρώτο εποικισμό των 100 πουριτανών που έφθασαν το 1620 με το πλοίο «Mayflower» στην αμερικανική ακτή, οι οποίοι εξασφάλισαν έτσι τη θρησκευτική τους ελευθερία. Η πρώτη επίσημη αναγνώριση αυτού του δικαιώματος υπάρχει στη Διακήρυξη Δικαιωμάτων της Πολιτείας Virginia του 1776, ενώ το 1791 ακολούθησε η πρώτη τροποποίηση του Ομοσπονδιακού Συντάγματος των Η.Π.Α. του 1787. Ύστερα από τις διακηρύξεις στις Η.Π.Α. και στη Γαλλία, η θρησκευτική ελευθερία κατοχυρώθηκε σε όλα τα ευρωπαϊκά συντάγματα του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα.

Κάτι ανάλογο συνέβη και στα ελληνικά συνταγματικά κείμενα, τα οποία από το 1821 και μετά, λόγω των στενών δεσμών του ελληνικού έθνους με την Ορθόδοξη Εκκλησία, αλλά και της ιδιαίτερης ευαισθησίας των Ελλήνων για τα ατομικά δικαιώματα και ιδιαίτερα για το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας, περιέλαβαν διατάξεις με τις οποίες θεσπιζόταν η θρησκεία της Ανατολικής του Χριστού Εκκλησίας ως επικρατούσα στην Ελλάδα, με παράλληλη εξασφάλιση της ελεύθερης τέλεσης των λατρευτικών πράξεων κάθε άλλης θρησκείας. Ήδη, στο «Προσωρινό Πολίτευμα της Ελλάδος» του 1822 περιέχεται διάταξη η οποία επαναλαμβάνεται ως έχει και στο «Νόμο της Επιδαύρου», δηλαδή στο σύνταγμα που ψηφίστηκε στη Β' Εθνοσυνέλευση στο Άστρος Κυνουρίας το 1823, κατά την οποία «η επικρατούσα θρησκεία στην ελλη-

1. Σπ. Τρωϊάνου, Παραδόσεις Εκκλησιαστικού δικαίου, Β' Έκδοση σελ. 82

νική επικράτειαν είναι η της Ανατολικής Ορθοδόξου του Χριστού Εκκλησίας.ανέχεται όμως η Διοίκησης της Ελλάδος πάσαν άλλην θρησκείαν και αι τελεταί και ιεροπραγίαι εκάστης αυτών εκτελούνται απολύτως».Αργότερα,Το Πολιτικό Σύνταγμα που θεσπίστηκε από την Γ' Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας το 1827,στο πρώτο του άρθρο αναφέρει «Καθείς εις την Ελλάδα επαγγέλεται την θρησκείαν του ελευθέρως και δια την λατρείαν αυτής έχει ίσην υπεράσπισιν.Η δε της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας είναι Θρησκεία της Επικρατείας».

Μπορεί κανείς να παρατηρήσει εδώ ότι το Σύνταγμα της Επιδαύρου μιλά όχι μόνο για «ανοχή» κάθε άλλης θρησκείας,αλλά και για ανεμπόδιστη άσκηση λατρείας.Και Τα δύο προαναφερθέντα συντάγματα κατοχυρώνουν τόσο την ανεξιθρησκεία-την απλή ανοχή της Πολιτείας έναντι των θρησκειών που πρεσβεύουν οι πολίτες-όσο και τη θρησκευτική ελευθερία που είναι ένα δικαίωμα με ευρύτερο και θετικότερο περιεχόμενο και παρέχει αξίωση έναντι της Πολιτείας να διασφαλίζει την ακώλητη διαμόρφωση και εκδήλωση της θρησκευτικής συνείδησης.

Είναι αξιοπερίεργο το γεγονός πως οι διατάξεις αυτών των Συνταγμάτων της Επανάστασης,καταφανώς επηρεασμένες από τις ιδέες της Γαλλικής και της Αμερικανικής επανάστασης,είναι περισσότερο φιλελεύθερες στο ζήτημα της διασφάλισης της θρησκευτικής ελευθερίας από εκείνες που καθιερώθηκαν στη συνέχεια στη συνταγματική πορεία της Ελλάδας.Συγκεκριμένα,τα Συντάγματα του 1844 και 1864/1911 θεσπίζουν την ανεξιθρησκεία(άρθρο 1 παρ. 1:Πάσα δε άλλη γνστή θρησκεία είναι ανεκτή) και μόνο στο Σύνταγμα του 1927 καθιερώνεται οριστικά πλέον η θρησκευτική ελευθερία(«Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησεως είναι απαραβίαστος»).Την ίδια διάταξη υιοθετεί και το Σύνταγμα του 1952.

Σε όλα τα Συντάγματα της Νεότερης Ελλάδας περιλαμβάνεται διάταξη που αναγνωρίζει και καθιερώνει την Ανατολική Ορθόδοξη του Χριστού Εκκλησία,ως «επικρατούσα» θρησκεία στην ελληνική επικράτεια.Εδώ πρέπει βέβαια να τονιστεί πως έτσι σχετικοποιείται το ατομικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας,το οποίο ισχύει στο μέτρο που δεν έρχεται σε αντίθεση με τη διάταξη αυτή,δίνεται δε η δυνατότητα στην «επικρατούσα» θρησκεία να διεκδικεί αποφασιστική γνώμη σε θέματα της πολιτειακώς οργανωμένης κοινωνίας.Στο ισχύον Σύνταγμα,για πρώτη φορά,η διάταξη περί επικρατούσας θρησκείας διαχωρίζεται σαφώς από εκείνη που καθιερώνει τη θρησκευτική ελευθε-

ρία και παρατίθεται αυτοτελώς (άρθρο 3 Σ),ως ιδιαίτερο τμήμα των βασικών διατάξεων του Συντάγματος με τίτλο «σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας»πράγμα που παραβλέπει τη μεταξύ τους στενή σχέση και δε μπορεί να θεωρηθεί επιτυχής καινοτομία..

Επίσης η θρησκευτική ελευθερία κατοχυρώνεται και προστατεύεται και από πλειάδα διεθνών συμβάσεων που έχουν κυρωθεί από την Ελλάδα και αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του εσωτερικού της δικαίου και υπερισχύουν κάθε άλλης αντίθετης διάταξης νόμου(άρθρο 28 παρ. 1 Σ).Στο άρθρο 18 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (1948) του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών(2) ορίζεται ότι «κάθε άτομο έχει το δικαίωμα της ελευθερίας της σκέψης,της συνείδησης και της θρησκείας».Στο δικαίωμα αυτό περιλαμβάνεται η ελευθερία για την αλλαγή θρησκείας ή πεποιθήσεων,όπως και η ελευθερία να εκδηλώνει κανείς τη θρησκεία ή τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις,μόνος του ή μαζί με άλλους,δημοσίως ή ιδιωτικώς,,με τη διδασκαλία,την άσκηση,τη λατρεία και με την τέλεση θρησκευτικών τελετών.

Η Διακήρυξη αυτή,παρόλο που δεν έχει άμεση νομική δεσμευτικότητα,ειδικά δε η διατύπωση των σχετικών με τη θρησκευτική ελευθερία διατάξεων,επηρέασε σαφώς πολλά διεθνή κείμενα που ακολούθησαν.Ενδεικτικώς αναφέρονται(3) η Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την προάσπιση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών(Ρώμη,1950),ιδίως άρθρο 9 και άρθρο 2 του Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της(Παρίσι,1952),που κυρώθηκε με το Ν.Δ. 53/1974,το Διεθνές Σύμφωνο Του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα του 1966(άρθρο 18),που κυρώθηκε μόλις πρόσφατα με το ν.2462/1997,η Τελική Πράξη του Ελσίνκι του 1975 στη Διάσκεψη για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη,η Διακήρυξη της Γενικής Συνέλευσης των Ηνωμένων Εθνών το 1981 για την απόλυση κάθε μορφής μισαλλοδοξίας και διακρίσεων που προέρχονται από τη θρησκεία ή τις θρησκευτικές πεποιθήσεις και το Διεθνές Σύμφωνο για τα οικονομικά,κοινωνικά και μορφωτικά δικαιώματα,που κυρώθηκε με το ν.1532/1985.

2. www.UN.org, the Universal Declaration of Human Rights,article 18.

3.Κέντρο Δικανικών Μελετών,Δικανικοί Διάλογοι IV,η θρησκευτική ελευθερία,θεωρία και πράξη στην ελληνική κοινωνία και έννομη τάξη,σελ. 314

2.ΤΟ ΑΡΘΡΟ 13 ΤΟΥ ΙΣΧΥΟΝΤΟΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

1. Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη. Η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του καθενός.
2. Κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη και τα σχετικά με τη λατρεία της τελούνται ανεμπόδιστα υπό την προστασία των νόμων. Η άσκηση της λατρείας δεν επιτρέπεται να προσβάλλει τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη. Ο προσηλυτισμός απαγορεύεται.
3. Οι λειτουργοί όλων των γνωστών θρησκειών υπόκεινται στην ίδια εποπτεία της Πολιτείας και στις ίδιες υποχρεώσεις απέναντί της, όπως και οι λειτουργοί της επικρατούσας θρησκείας.
4. Κανένας δεν μπορεί, εξαιτίας των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, να απαλλαγεί από την εκπλήρωση των υποχρεώσεων προς το Κράτος ή να αρνηθεί να συμμορφωθεί προς τους νόμους.
5. Κανένας όρκος δεν επιβάλλεται χωρίς νόμο, που ορίζει και τον τύπο του.

Με το άρθρο 13 προστατεύεται το ατομικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας που περιλαμβάνει ειδικότερα α) την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και β) την ελευθερία της λατρείας. Παρακάτω ακολουθεί ανάλυση των δύο αυτών συστατικών του δικαιώματος. Εδώ αρκεί μόνο να σημειωθεί ότι η παρ. 1 του άρθρου 13 δεν υπόκειται σε αναθεώρηση (110Σ). (4)

2.1.ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ

Το Σύνταγμα διακηρύσσει πως η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη. Άλλωστε ως θρησκευτική συνείδηση νοείται η ενδιάθετη, η μύχια πεποίθηση κάθε ανθρώπου σε σχέση με το «θείο», η οποία μπορεί να έχει θετικό ή αρνητικό πρόσημο. Το απαραβίαστο ισχύει εξάλλου τόσο για τον κοινό νομοθέτη όσο και για καθένα από τα όργανα της κρατικής εξουσίας. Το δικαίωμα στην ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης αναλύεται στις ακόλουθες επι-

4. Ευάγγελος Βενιζέλος, Το Σύνταγμα του 1975/1986/2001. Το κεζόμενο του αναθεωρημένου Συντάγματος-Εισαγωγή-Ευρετήριο, άρθρο 13

-μέρους εκφάνσεις:(5)

α) Το δικαίωμα να πιστεύει κανένας σε οποιοδήποτε ή και σε κανένα θρήσκευμα ή και να μην πιστεύει στο Θεό(αθεία).Στο προστατευτικό πεδίο της διάταξης περιλαμβάνονται και οι επιμέρους δογματικές παρεκκλίσεις (αιρέσεις) μέσα στους κόλπους της κάθε θρησκείας.

β)Το δικαίωμα να αλλάζει κανείς θρησκευτική του πεποίθηση οποτεδήποτε, ανεξάρτητα από κατεύθυνση και συχνότητα, ή ακόμα και να την αποβάλλει τελείως.

γ) Το δικαίωμα του καθενός να εκδηλώνει θρησκευτική του πεποίθηση γραπτώς ή προφορικά, ατομικά ή ομαδικά.Είναι προφανές βέβαια πως η άσκηση αυτού του δικαιώματος δεν πρέπει να γίνεται κατά τρόπο που να συνιστά προσηλυτισμό.Το κράτος επίσης, μπορεί να υποβάλλει την άσκηση του δικαιώματος εκδήλωσης θρησκευτικής πεποίθησης σε περιορισμούς με απρόσωπο πάντα χαρακτήρα, για λόγους δημοσίας τάξης όπως π.χ. η απαγόρευση θρησκευτικής συγκέντρωσης σε τόπο και χρόνο παρέλασης με την ευκαιρία εθνικής εορτής ή σε κτίριο ετοιμόρροπο από σεισμούς, η απαγόρευση κηρύγματος με megáφωνο σε κατοικημένη περιοχή τις ώρες κοινής ησυχίας κ.τ.λ.Τα ειδικότερα προβλήματα που προκύπτουν κατά τις θρησκευτικές συναθροίσεις και συγκεντρώσεις αντιμετωπίζονται κατά βάση έπειτα από συνδυασμένη εφαρμογή των άρθρων 13 και 11 του Συντάγματος με τη σαφή επιφύλαξη ότι φορείς του δικαιώματος αυτού είναι τόσο οι Έλληνες πολίτες όσο και οι αλλοδαποί.Η εκδήλωση θρησκευτικής πεποίθησης μπορεί να γίνει και εγγράφως και μέσω του τύπου,οπότε εφαρμόζεται η σχετική με αυτόν νομοθεσία.

Το δικαίωμα της ελεύθερης εκδήλωσης θρησκευτικής πεποίθησης προστατεύεται και αρνητικά,δηλαδή ως δικαίωμα του καθενός να μην αποκαλύπτει τις οποιεσδήποτε θρησκευτικές του πεποιθήσεις-εκτός αν από αυτές εξαρτώνται δικαιώματα ή υποχρεώσεις ή παράγονται έννομες συνέπειες (π.χ. σύναψη θρησκευτικού γάμου,τύπος όρκου στην ανάληψη δημόσιας υπηρεσίας ή σε δικαστήριο,πρόσληψη καθηγητή θρησκευτικών κ.τ.λ.).

5.Κ.Χρυσογόνου,Ατομικά και Κοινωνικά δικαιώματα,σελ. 222 επ.

Σπ. Τρωϊάνου,Παραδόσεις εκκλησιαστικού δικαίου,σελ. 97 επ.

Άλλη εξαίρεση αποτελεί η υποχρέωση δήλωσης του θρησκευματος για στατιστικούς σκοπούς κι αυτό εφόσον πληρούνται οι αναγκαίοι όροι απρόσωπης και εμπιστευτικής μεταχείρισης των σχετικών στοιχείων.

δ) Το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι για θρησκευτικούς σκοπούς. Υποκείμενο του δικαιώματος αυτού είναι και οι αλλοδαποί. Η σύσταση και η λειτουργία των θρησκευτικών σωματείων διέπεται γενικά από την ισχύουσα για τα σωματεία νομοθεσία. Εποπτεύουσα αρχή στην περίπτωση αυτή θεωρείται ο οικείος νομάρχης, αν η δραστηριότητα του σωματείου δεν ξεπερνά τα όρια του νομού, αλλιώς το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, ως καθ' ύλη αρμόδιο.

Μία άλλη έκφανση του μερικότερου δικαιώματος των οπαδών κάθε θρησκευματος ή δόγματος να συγκροτούν θρησκευτικές κοινότητες είναι και το δικαίωμα της διοίκησής τους σύμφωνα με τους ιδιαίτερους κανόνες δικαίου του οικείου θρησκευματος ή δόγματος, γιατί χωρίς αυτό το δικαίωμα «αυτοδιοίκησης» παραμένει ανενεργό το όλο ατομικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας. Μ' αυτόν τον τρόπο επιλύεται και το ζήτημα που από τον περασμένο αιώνα απασχολεί τα ελληνικά δικαστήρια, αν δηλαδή έχει εισαχθεί στην Ελλάδα και σε ποια έκταση το κανονικό δίκαιο της Καθολικής Εκκλησίας. Η απάντηση στο ερώτημα αυτό είναι ότι εδώ έχουμε σιωπηρή παραπομπή του Συντάγματος στις διατάξεις αλλότριας έννομης τάξης, δηλαδή στο ρωμαιοκαθολικό κανονικό δίκαιο. Το ίδιο ισχύει σαφώς και για κάθε άλλο από το Σύνταγμα προστατευόμενο θρήσκευμα ή δόγμα.

ε) Το δικαίωμα της θρησκευτικής ισότητας, δηλαδή της μη άνισης μεταχείρισης ατόμων ή ομάδων με θρησκευτικά κριτήρια. Κατοχυρώνεται ρητά στο άρθρο 13 παρ. 1 εδάφ. 2 του Συντάγματος, αλλά απορρέει και από το γενικό για την ισότητα άρθρο 4. Κεφαλαιώδη σημασία αποκτά το δικαίωμα αυτό στον τρόπο κατάληψης δημόσιων θέσεων και αξιωμάτων, με την έννοια ότι αυτά πρέπει να είναι προσιτά σε οποιονδήποτε, ανεξάρτητα από τις προσωπικές του πεποιθήσεις. Εξαίρεση αποτελούν οι θέσεις που συνδέονται στενά με ορισμένο θρήσκευμα. Τέτοιες είναι, σύμφωνα με τη νομολογία του ΣΤΕ, οι θέσεις των λειτουργών της στοιχειώδους εκπαίδευσης, γιατί στα καθήκοντά τους ανήκει η διδασκαλία όλων των μαθημάτων, άρα και των θρησκευτικών (εκτενέστερη αναφορά θα γίνει παρακάτω στα ειδικά θέματα). Επίσης έχει τεθεί το ζήτημα για το αν θα πρέπει να γίνονται δεκτοί στα σώματα ασφαλείας μόνο οι οπαδοί της επικρατούσας θρη-

σκεΐας.Γενικότερα πάντως πρέπει να τονιστεί πως στην εφαρμογή των συνταγματικών ορισμών για τη θρησκευτική ελευθερία,πρέπει με κάθε τρόπο να αποφεύγεται τόσο η εισαγωγή εξαιρέσεων,που διασπών το ενιαίο της ρύθμισης, όσο και η διεύρυνσή τους εκεί όπου δεν είναι απόλυτα αναγκαίο.

Η εφαρμογή της αρχής της θρησκευτικής ισότητας συνδέεται με τις προϋποθέσεις για την ανάδειξη στο αξίωμα του Πρόεδρου της Δημοκρατίας.Το ισχύον Σύνταγμα,αντίθετα με τα προγενέστερα ελληνικά συντάγματα,δεν αναφέρει στο άρθρο 31,ανάμεσα στα άλλα προσόντα του ανώτατου άρχοντα και την ιδιότητα του ορθόδοξου χριστιανού.Υποστηρίχθηκε η άποψη ότι η ιδιότητα αυτή συνάγεται έμμεσα από τη διατύπωση του κειμένου του όρκου που ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δίνει πριν αναλάβει τα καθήκοντά του.Ο συντακτικός νομοθέτης πρέπει να διατύπωσε τον όρκο με βάση τις περιπτώσεις που αποτελούν τον κανόνα,μη λαμβάνοντας υπόψη τις όχι πιθανές αλλά πάντως δυνατές εξαιρέσεις-μολονότι σαφέστερη διατύπωση,όπως στο άρθρο 59 για τους βουλευτές,θα ήταν οπωσδήποτε προτιμότερη.Αλλά κι αν ακόμη υποτεθεί ότι ο συντακτικός νομοθέτης πραγματικά θέλησε να καθιερώσει την υποχρεωτική προέλευση του ανώτατου άρχοντα από τους οπαδούς της επικρατούσας θρησκείας,η διάταξη αυτή θα ερχόταν σε σύγκρουση με τα άρθρα 4 και 13 παρ. 1 και επομένως θα υποχωρούσε μπροστά τους.

Ειδική περίπτωση συμμόρφωσης με την αρχή της θρησκευτικής ισότητας,αποτελεί η υποχρέωση των Δήμων και κοινοτήτων να μην εισάγουν διακρίσεις με θρησκευτικά κριτήρια στις κανονιστικές τους αποφάσεις για τον καθορισμό τμημάτων ή ζωνών ταφής στα νεκροταφεία προκειμένου για τον ενταφιασμό αλλοθρήσκων ή ετεροδόξων.Γενικά,θρησκευτική ισότητα σημαίνει ότι κανενός οι θρησκευτικές πεποιθήσεις δεν μπορούν να αποτελέσουν κώλυμα για την απόλαυση οποιουδήποτε ατομικού(π.χ. περιορισμός στην ελεύθερη διακίνηση),πολιτικού(π.χ. στέρηση πολιτικού δικαιώματος),αστικού(π.χ. περιορισμός κληρονιμικού δικαιώματος),δικονομικού,φορολογικού κ.τ.λ. δικαιώματος.Σημαίνει ακόμα ότι η Πολιτεία έχει την υποχρέωση να αντιμετωπίζει σε θρησκευτικά θέματα όλους,άτομα ή ομάδες,με απόλυτα ομοίμορφο τρόπο,απέχοντας από οποιασδήποτε μορφής άνιση,είτε ευνοϊκή,είτε δυσμενή,μεταχείριση-με μόνη εξαίρεση ορισμένα μέτρα ενίσχυσης της επικρατούσας θρησκείας.

στ)Το δικαίωμα της θρησκευτικής εκπαίδευσης.Το δικαίωμα αυτό

εμφανίζεται στην πράξη με δύο μορφές:ως δικαίωμα των γονέων να ανατρέφουν τα παιδιά τους σύμφωνα με τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις και ως δικαίωμα των οπαδών ορισμένης θρησκείας ή δόγματος να ιδρύουν θρησκευτικά ή μη εκπαιδευτήρια.Με την πρώτη μορφή,το δικαίωμα ανήκει σ'αυτόν που έχει την επιμέλεια του προσώπου του ανηλίκου,δηλαδή όσο διαρκεί ο γάμος,στους δύο γονείς από κοινού ως φορείς της γονικής μέριμνας ή στον ένα μόνο από τους δύο,αν ο άλλος αδυνατεί να την ασκήσει για λόγους πραγματικούς,ή αν είναι ανίκανος ή περιορισμένα ικανός για δικαιοπραξία.Αν εκδηλωθεί διαφωνία των γονέων,αποφασίζει το δικαστήριο σύμφωνα με το συμφέρον του ανηλίκου(το ζήτημα αναλύεται παρακάτω στα ειδικότερα ζητήματα).

ζ)Το δικαίωμα να μην εξαναγκάζεται κανείς σε ενέργειες που βρίσκονται σε αντίθεση με τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις.Το δικαίωμα αυτό,που η γενική του διατύπωση αποσκοπεί στο να περιλάβει όλες τις περιπτώσεις που τυχόν δεν καλύπτονται από τα προηγούμενα δικαιώματα,υποχωρεί όταν η ενέργεια επιβάλλεται από διατάξεις δημόσιας τάξης,που αποβλέπουν στο γενικό συμφέρον.Έτσι,π.χ.αλλόθρησκοι ή ετερόδοξοι μαθητέςδεν μπορεί να υποχρεωθούν να παρακολουθήσουν το μάθημα των θρησκευτικών της επικρατούσας θρησκείας,επίσης αλλόθρησκοι ή ετερόδοξοι μαθητές,στρατιώτες,τρόφιμοι ιδρυμάτων κ.τ.λ. να λάβουν μέρος στην πρωινή προσευχή ή σε εκκλησιασμό ή να πάρουν τροφή απαγορευμένη από τη θρησκεία τους(π.χ. μουσουλμάνοι χοιρινό κρέας) κ.τ.λ.

Το δικαίωμα αυτό σχετίζεται άμεσα και με το θέμα του όρκου(6).τον καθορισμό των περιπτώσεων που η ορκοδοσία είναι υποχρεωτική,καθώς και τον προσδιορισμό του τύπου του όρκου αφήνει ο συντακτικός στον κοινό νομοθέτη.Μ'αυτόν τον τρόπο,σύμφωνα με διατάξεις του κοινού δικαίου,οι αλλόθρησκοι και οι ετερόδοξοι ορκίζονται κατά τον τύπο της θρησκείας τους,αν αναγνωρίζει τον όρκο.Σε περίπτωση που ο ορκιζόμενος είναι άθρησκος ή άθεος,είτε η θρησκεία ή το δόγμα του απαγορεύει (ή δεν αναγνωρίζει) τον όρκο,στη θέση του δίνεται διαβεβαίωση με επίκληση της τιμής και της συνείδησης του υπόχρεου σε ορκοδοσία.Για τους ορθόδοξους χριστιανούς,που η ορκοδοσία συγκρούεται με τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις,παρά τις αντιδράσεις που έλαβαν χώρα,και από εκκλησιαστικής πλευράς,η νομολογία των δικαστηρίων επέμεινε στην άποψη ότι δεν είναι δυνατή κατά το ισχύον νομοθετικό καθεστώς η απαλλαγή τους από την αντίστοιχη υποχρέωση.

6.Ι.Κουκιάδης,Σπ.Τρωϊάνος,Χ.Παπαναστασίου,Κ.Κυριαζόπουλος,Ι.Κονιδάρης,Κ.Χρυσογόνος,Πρ.Ακα νθόπουλος Ειδικά ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας,σελ. 38 επ.
Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος,Παραδόσεις συνταγματικού δικαίου,τόμος 3,σελ.1020

2.2.ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

Απαραίτητη προϋπόθεση της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης αποτελεί δίχως άλλο η συνταγματική κατοχύρωση της ελευθερίας της λατρείας,συγκεκριμένα της ελευθερίας εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων και άσκησης όλων εκείνων των καθηκόντων που απορρέουν από την ένταξη σε μια θρησκευτική κοινότητα,ιδίως δε αυτών με λατρευτικό χαρακτήρα.Πράγματι,το Σύνταγμα ορίζει ότι «πάσα γνωστή θρησκεία είναι ελευθέρα και τα της λατρείας αυτής τελούνται ακωλύτως υπό την προστασίαν των νόμων»(άρθρο 13 παρ. 2 Σ).Η Πολιτεία επομένως υποχρεούται τόσο να διευκολύνει,όσο και να παίρνει όλα τα αναγκαία μέτρα για την άρση κάθε διατάραξης από τρίτους .Η λατρεία μπορεί να είναι ατομική ή ομαδική,ιδιωτική ή δημόσια,να γίνεται σε κλειστούς χώρους ή στο ύπαιθρο.

Σύμφωνα με το άρθρο 13 παρ.2 του Συντάγματος η ελεύθερη άσκηση της λατρείας τελεί κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις που ο κοινός νομοθέτης δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να διευρύνει προσθέτοντας κι άλλες,οι οποίες δεν προβλέπονται από το Σύνταγμα.Απαραίτητη προϋπόθεση είναι ότι η θρησκεία πρέπει να είναι «γνωστή».

Ο όρος αυτός εμφανίστηκε για πρώτη φορά στο Σύνταγμα του 1844 και προκάλεσε αρκετές αμφισβητήσεις γύρω από το περιεχόμενό του,ορισμένοι μελετητές δε προσπάθησαν να του προσδώσουν τη σημασία του «αναγνωρισμένη».Η σύγχυση αυτή θεωρείται δικαιολογημένη,καθώς έβρισκε έρεισμα και σε συνταγματικά κείμενα που ταύτιζαν τις δύο έννοιες.Τελικά επικράτησε η άποψη πως θρησκεία «γνωστή» είναι η θρησκεία εκείνη που δεν έχει μυστικά δόγματα και κρυφή λατρεία.Είναι εδώ προφανής η πρόθεση του νομοθέτη να εξαιρέσει της συνταγματικής προστασίας διάφορες μυστικές εταιρείες,που χωρίς να επιδιώκουν κάποιον θρησκευτικό σκοπό θα μπορούσαν να εμφανιστούν ως θρησκείες εκμεταλλευόμενες τα πλεονεκτήματα αυτής της ιδιότητας.Αυτή η άποψη ως προς το περιεχόμενο του όρου «γνωστή θρησκεία» φαίνεται ορθή,καθώς με την αντίθετη εκδοχή η Διοίκηση θα έπρεπε σε κάθε περίπτωση να εκδώσει αναγνωριστική άσκηση του ατομικού δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας,αφού θα την εξαρτούσε από προηγούμενη άδεια ή έγκριση της Πολιτείας ή – ακόμη χειρότερα – της Εκκλησίας της επικρατούσας θρησκείας.

Για το χαρακτηρισμό ενός δόγματος ή ενός θρησκευάματος ως «γνωστού» δεν έχει σημασία αν είναι παλαιό ή νέο,ούτε αν και πόσο αποκλίνει η δογματική του διδασκαλία από άλλες γνωστές θρησκείες ή

από την επικρατούσα, ούτε ο αριθμός των οπαδών του. Δεν έχει καμία επίσης σημασία αν το συγκεκριμένο δόγμα ή θρησκευμαδιατηρεί αρχές εκκλησιαστικές ή αν οι λειτουργοί του δεν έχουν ιεροσύνη με την έννοια που έχει ο όρος στην Ορθόδοξη Εκκλησία, γιατί αυτή η ιδιότητα αποκτάται με βάση τις διατάξεις του οικείου θρησκευτικού δικαίου. Το Συμβούλιο της Επικρατείας έχει κρίνει ως γνωστές τις θρησκείες των «Μεθοδιστών», των «Μαρτύρων του Ιεχωβά», των «Αντβεντιστών της έβδομης ημέρας», των «Ευαγγελιστών», της «Ελληνικής Ευαγγελικής Εκκλησίας» κλπ. Περιττό βέβαια να σημειωθεί εδώ πως η συνταγματική προστασία για την ελεύθερη άσκηση της λατρείας ισχύει και για τους οπαδούς της επικρατούσας θρησκείας.

Όσον αφορά την τέλεση δημόσιας λατρείας, κάθε θρησκεία προβλέπει σύμφωνα και με τις αρχές της την ύπαρξη ειδικών τόπων. Η εξασφάλιση της ελευθερίας για την ίδρυση και λειτουργία αυτών των τόπων αποτελεί υποχρέωση της Πολιτείας, γιατί χωρίς αυτή η ελευθερία της λατρείας και η θρησκευτική ελευθερία φαλκιδεύονται. Η ελευθερία της λατρείας δεν αποκλείει όμως σε καμία περίπτωση το δικαίωμα της Πολιτείας να εξακριβώνει προηγουμένως τη συνδρομή όλων των προϋποθέσεων που έχουν θεσπιστεί από το συντακτικό νομοθέτη για το ακώλυτο της λατρείας, δηλαδή η θρησκεία να είναι «γνωστή», να μην προσβάλλονται η δημόσια τάξη και τα χρηστά ήθη, να μην ασκείται προσηλυτισμός κ.τ.λ.

Είναι προφανές βέβαια το γεγονός πως διαφορετικά συστήματα κανόνων ισχύουν για την ίδρυση ναών στην επικρατούσα θρησκεία από όλες τις άλλες θρησκευτικές κοινότητες, ενώ για την ίδρυση και λειτουργία ναών και οίκων ευκτήριων αλλόδοξων και αλλόθρησκων τίθεται μια σειρά προϋποθέσεων για τη χορήγηση ειδικής άδειας από τη Διοίκηση.

Η ανέγερση των ναών της επικρατούσας θρησκείας διέπεται αποκλειστικά από το εσωτερικό της δίκαιο, σύμφωνα με το οποίο, με την έγκριση του οικείου μητροπολίτη την άδεια χορηγεί ο Ο.Δ.Ε.Π., μετά την κατάργηση δε του οργανισμού αυτού, το «Γραφείο Ναοδομίας», ενώ η αρμοδιότητα των Γραφείων Σχεδίου Πόλεως περιορίζεται μόνο στην εφαρμογή των όρων δόμησης.

Αντιθέτως, η ίδρυση τόπων λατρείας των λοιπών θρησκευτικών κοινοτήτων διέπεται από σειρά προϋποθέσεων που καθορίζονται από νόμους, οι οποίοι εκδόθηκαν υπό διαφορετικό συνταγματικό πλαίσιο, από εκείνο δηλαδή του Συντάγματος του 1911 και δεν είναι σύμφωνοι με το Σύνταγμα. Οι διατάξεις αυτές διακρίνουν ναούς και ευκτήριους οίκους, διάκριση, η οποία δεν ανταποκρίνεται πάντως σε εννοιολογική διαφορά, αλλά σχετίζεται μόνο με το μέγεθος του κτίσματος.

Για την ίδρυση ναών όλων των άλλων,πλην της επικρατούσας,θρησκειών,απαιτείται:α)αίτηση 50 τουλάχιστον γειτονικών μεταξύ τους οικογενειών,η οποία,αφού υπογραφεί από τους αρχηγούς των οικογενειών,υποβάλλεται στην οικεία εκκλησιαστική αρχή,στον ορθόδοξο μητροπολίτη,β)η περιφέρεια στην οποία διαμένουν οι αιτούντες να βρίσκεται σε μεγάλη απόσταση από άλλο ομόδοξο ναό,γ)βεβαίωση του γνησίου των υπογραφών από την αστυνομική αρχή,δ)άδεια του οικείου ορθόδοξου μητροπολίτη και ε)έγκριση από τον Υπουργό Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων.Για την ίδρυση ευκτήριου οίκου ή θρησκευτικού εντευκτηρίου απαιτείται:α)αίτηση των ενδιαφερομένων,η οποία «δια του ποιμένος αυτών» υποβάλλεται ιαπευθείας στο Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων,β)βεβαίωση του γνησίου της υπογραφής των αιτούντων από το δήμαρχο και γ)άδεια του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων.Εφόσον συντρέχουν οι προϋποθέσεις αυτές,η χορήγηση της άδειας είναι υποχρεωτική για τη Διοίκηση,τυχόν δε άρνηση της πρέπει να είναι ειδικώς αιτιολογημένη,ώστε να είναι δυνατός ο ακυρωτικός έλεγχος ενώπιον του ΣτΕ.

Η απαίτηση από το νόμο ειδικής άδειας της Διοίκησης για τη λειτουργία ναού κα ευκτήριου οίκου,για τη χορήγηση της οποίας απαιτείται μάλιστα άδεια του οικείου ορθόδοξου μητροπολίτη,παρόλο που η άδεια αυτή κατά τη νομολογία του ΣτΕ,κρίθηκε ότι δεν έχει το χαρακτήρα εκτελεστής διοικητικής πράξης και επομένως αποτελεί απλή γνώμη που δε δεσμεύει τη Διοίκηση,δε συμβαδίζει με τις διατάξεις του Συντάγματος.Πρέπει να σημειωθεί στο σημείο αυτό ότι είναι επιτακτική ανάγκη η κατάργηση των σχετικών διατάξεων και η αντικατάστασή τους κατά τρόπο που να διασφαλίζεται πλήρως συνταγματικά κατοχυρωμένη ελευθερία της λατρείας.Είναι προφανές ότι η άδεια δόμησης σύμφωνα με τον εκάστοτε ισχύοντα Γενικό Οικοδομικό Κανονισμό θα αποτελούσε αναγκαία,ικανή και σύμφωνη με το Σύνταγμα προϋπόθεση για την ίδρυση τόπου λατρείας οποιασδήποτε θρησκευτικής κοινότητας,η οποία θα λειτουργούσε νόμιμα στη χώρα μας.(7).

7.Πέτρου Ι. Παραρά,Σύνταγμα 1975 - Corpus I,άρθρα 1-50,Νομολογία ΣτΕ, Παρατηρήσεις κατ'άρθρο νομοθεσία,σελ. 208

3.ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

Η θρησκευτική ελευθερία,όπως και όλα τα άλλα ατομικά δικαιώματα,υπόκειται από το Σύνταγμα,πέρα από την προϋπόθεση της «γνωστής θρησκείας»,σε μια σειρά περιορισμών,φραγμών,που απαριθμούνται στην ίδια τη συνταγματική διάταξη.Πρόκειται για τη δημόσια τάξη και τα χρηστά ήθη,για τα καθήκοντα έναντι του κράτους και τη συμμόρφωση στους νόμους και για την απαγόρευση άσκησης προσηλυτισμού.

3.1.ΔΗΜΟΣΙΑ ΤΑΞΗ ΚΑΙ ΧΡΗΣΤΑ ΗΘΗ⁽⁸⁾

Το Σύνταγμα ορίζει ότι η άσκηση της λατρείας δεν επιτρέπεται να προσβάλλει τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη(άρθρο 13 παρ. 2 εδάφ. β).Παρόλο που το Σύνταγμα διακρίνει τις δύο έννοιες,της δημόσιας τάξης και των χρηστών ηθών,εξετάζονται μαζί ως ενιαίος φραγμός στην άσκηση της λατρείας,επειδή στη δημόσια τάξη με την ευρεία έννοια του όρου περιλαμβάνονται και τα χρηστά ήθη.Πρόκειται δηλαδή για το σύνολο των θεμελιωδών εκείνων πολιτικών,κοινωνικών,οικονομικών και ηθικών αρχών και αντιλήψεων που επικρατούν στην Ελλάδα σε συγκεκριμένη ιστορική στιγμή.Η έννοια της δημόσιας τάξης προσσεγίζει συνεπώς περισσότερο την έννοια του άρθρου 33 Α.Κ.Στη γενική αυτή έννοια της δημόσιας τάξης,περιλαμβάνονται και τα χρηστά ήθη,οι γενικές,δηλαδή,θεμελιώδεις και βασικές αντιλήψεις για την ηθική.

Κατά την έννοια που προεκτέθηκε,ποιες θρησκευτικές πεποιθήσεις έρχονται σε αντίθεση με τη δημόσια τάξη είναι ζήτημα που θα κριθεί σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση και σε τελευταίο βαθμό από το δικαστή,ο οποίος οφείλει να κρίνει σχετικά όχι με βάση τις προσωπικές του αντιλήψεις,αλλά αντικειμενικά με βάση τις αντιλήψεις της πλειοψηφίας των μελών της ελλαδικής κοινωνίας.

Συνεπώς,προφανώς αντίθετες στην ελληνική δημόσια τάξη θα ήταν θρησκευτικές πεποιθήσεις,οι οποίες θα περιελάμβαναν στη λατρεία τους π.χ. ανθρωποθυσίες ή τη λήψη ναρκωτικών ουσιών ή θα υπέβαλλαν τους πιστούς τους σε σωματικά βασανιστήρια.

8. Σπ. Τρωϊάνου,παραδόσεις εκκλησιαστικού δικαίου Β' Έκδοση,σελ. 101 επ.

3.2.ΚΑΘΗΚΟΝΤΑ ΕΝΑΝΤΙ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΣΥΜΜΟΡΦΩΣΗ ΣΤΟΥΣ ΝΟΜΟΥΣ

Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις, σύμφωνα με το Σύνταγμα, δεν μπορούν να αποτελέσουν δικαιολογία για να απαλλαγεί κανείς από τις υποχρεώσεις του απέναντι στο Κράτος («ουδείς δύναται ένεκα των θρησκευτικών αυτού πεποιθήσεων να απαλλαγή της εκπλήρωσεως των προς το Κράτος υποχρεώσεων ή να αρνηθή την συμμόρφωσίν του προς τους νόμους»). Η διάταξη αυτή ορίζει πως οι έννομες υποχρεώσεις που ισχύουν για όλους, ισχύουν και για τους οπαδούς και τις οργανώσεις οποιασδήποτε θρησκείας. Όπως το Κράτος δεν μπορεί να προβεί σε δυσμενείς διακρίσεις βάσει της θρησκείας, έτσι κι ο ιδιώτης δε μπορεί να απαιτήσει ευμενείς διακρίσεις λόγω της θρησκείας που πρεσβεύει. Σε περίπτωση δηλαδή σύγκρουσης μεταξύ των υποχρεώσεων του πολίτη απέναντι στο Κράτος και των θρησκευτικών του πεποιθήσεων θα υποχωρήσουν οι δεύτερες.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα κάμψης θρησκευτικής πεποίθησης αναφέρεται συνήθως η εκπλήρωση των φορολογικών υποχρεώσεων, τις οποίες κανένας δεν μπορεί να αρνηθεί επικαλούμενος το γεγονός ότι από τα έσοδα των φόρων χρηματοδοτούνται έργα ή πολιτικές αντίθετες με τη θρησκευτική του συνείδηση.

Ιδιαίτερα πρακτική σημασία έχει σ' αυτή την ενότητα της εκπλήρωσης των καθηκόντων απέναντι στο Κράτος το ζήτημα της εκπλήρωσης των στρατιωτικών υποχρεώσεων από εκείνα τα άτομα, τα οποία, για λόγους ιδεολογικοθρησκευτικούς, αρνούνται είτε τη στράτευση είτε την ένοπλη υπηρεσία στο στράτευμα (αντιρρησίες συνείδησης).⁽⁹⁾

Το Σύνταγμα καθιερώνει αδιακρίτως για όλους τους Έλληνες την υποχρέωση να συντελούν στην άμυνα της πατρίδας, σύμφωνα με τους ορισμούς των νόμων (άρθρο 4 παρ. 6 Σ). Αντικείμενο συνεπώς της στρατιωτικής υποχρέωσης είναι η συμβολή στην άμυνα της πατρίδας γενικά και όχι μόνο με όπλα. Επιπλέον, το νέο Σύνταγμα μετά την αναθεώρηση του 2001 προσέθεσε στο άρθρο 4 του Συντάγματος ερμη-

9. Π. Δ. Δαγτόγλου, Σύνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά δικαιώματα, σελ. 384 επ.

νευτική δήλωση κατά την οποία «η διάταξη της παρ. 6 δεν αποκλείει να προβλέπεται με νόμο η υποχρεωτική προσφορά άλλων υπηρεσιών, εντός ή εκτός των ενόπλων δυνάμεων (εναλλακτική θητεία) από όσους έχουν τεκμηριωμένη αντίρρηση συνείδησης για την εκτέλεση ένοπλης ή γενικά στρατιωτικής υπηρεσίας». Μ' αυτόν τον τρόπο, καθιερώνεται πλέον, όπως και σε όλες τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης αλλά και στην Κύπρο η άοπλη ή εναλλακτική θητεία για τους αντιρρησίες συνείδησης, εκείνους δηλαδή που επικαλούνται τις ιδεολογικοθρησκευτικές τους πεποιθήσεις προκειμένου να μην εκπληρώσουν τις στρατιωτικές τους υποχρεώσεις για λόγους συνείδησης.

Σύμφωνα με το νόμο 2510/1997 οι αναγνωριζόμενοι ως αντιρρησίες συνείδησης υποχρεούνται να εκπληρώσουν άοπλη θητεία ή εναλλακτική πολιτική κοινωνική υπηρεσία ίση με εκείνη που θα εκπλήρωναν εάν υπηρετούσαν ενόπλως, προσαυξημένη κατά 12 μήνες για τους υπόχρεους άοπλης πολιτικής υπηρεσίας (άρθρο 19 παρ. 1). Η άοπλη θητεία εκπληρώνεται υποχρεωτικά σε μονάδες και υπηρεσίες του Υπουργείου Εθνικής Άμυνας, ενώ η εναλλακτική πολιτική κοινωνική υπηρεσία σε υπηρεσίες φορέων του δημόσιου τομέα και συνίσταται στην παροχή υπηρεσιών κοινής ωφέλειας. Και στις δύο περιπτώσεις εξαιρούνται, αντίστοιχα, οι μονάδες; Η υπηρεσίες εκείνες που εδρεύουν στους νομούς Αττικής και Θεσσαλονίκης, όπως επίσης στους νομούς γέννησης, καταγωγής ή διαμονής των ενδιαφερομένων, καθώς και στα μεγάλης πληθυσμιακής κοινότητας αστικά κέντρα, που καθορίζονται με απόφαση του Υπουργού Εθνικής Άμυνας, η οποία δε δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβέρνησης (άρθρο 19 παρ. 3-4).

Η υπαγωγή των αντιρρησιών συνείδησης στις διατάξεις του ν. 2510/1997 και η κατά περίπτωση διάθεσή τους στους φορείς του δημόσιου τομέα ή η κατάταξη τους στις Ένοπλες Δυνάμεις για άοπλη θητεία γίνεται με απόφαση του Υπουργού Εθνικής Άμυνας μετά από γνωμοδότηση ειδικής επιτροπής που εξετάζει τη συνδρομή των προϋποθέσεων αναγνώρισης των ενδιαφερομένων ως αντιρρησιών συνείδησης είτε από τα δικαιολογητικά που υποβάλλουν για το σκοπό αυτό είτε κι αυτοπροσώπως, εφόσον αυτό απαιτείται. Η επιτροπή αυτή είναι πενταμελής και αποτελείται από δύο καθηγητές ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων με ειδικότητα στη φιλοσοφία ή στις κοινωνικές και πολιτικές επιστήμες ή στην ψυχολογία, έναν πάρεδρο του ΣτΕ και δύο ανώτερους αξιωματικούς, έναν του στρατολογικού κι έναν του υγειονομικού σώματος των ενόπλων δυνάμεων. Τα μέλη της επιτροπής με ίσο αριθμό αναπληρωματικών, ορίζονται με διετή θητεία με κοινή απόφαση των Υπουργών Εθνικής Άμυνας, Δικαιοσύνης και Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων (άρθρο 20 παρ. 1-2).

Σύμφωνα με το Σύνταγμα,όπως προαναφέρθηκε,(10) οι θρησκευτικές πεποιθήσεις δεν μπορούν να αποτελέσουν δικαιολογία για να αρνηθεί κανείς τη συμμόρφωσή του στους νόμους.Είναι φανερό ότι η διατύπωση του Συντάγματος είναι εξαιρετικά ευρεία και θα πρέπει ο όρος «νόμοι» να εξειδικευθεί,γιατί αλλιώς ελλοχεύει ο κίνδυνος ο κοινός νομοθέτης να φαλκιδεύσει στην πράξη το ατομικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας.

Οι νόμοι στους οποίους δε μπορεί να αρνηθεί κανείς τη συμμόρφωση επικαλούμενος τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις είναι γενικής ισχύος νόμοι,όπως λόγου χάρη ο Γενικός Οικοδομικός Κανονισμός,ο Κώδικας Οδικής Κυκλοφορίας.Οι (γενικοί) αυτοί νόμοι θα πρέπει όμως να αφορούν την προάσπιση σπουδαίου έννομου αγαθού,που ενδιαφέρει το κοινωνικό σύνολο και επίσης προστατεύεται από το Σύνταγμα όπως είναι η εθνική άμυνα,η δημόσια τάξη και ασφάλεια,η δημόσια υγεία,η νεότητα,η λειτουργία των δημόσιων υπηρεσιών κ.τ.λ.Έτσι π.χ. η θρησκευτική ελευθερία υποχωρεί εάν πρόκειται υποχρεωτικός εμβολισμός ενόψει επιδημίας ή χλωρίωση ύδατος για την προστασία από την τερηδόνα ή τήρηση της υποχρεωτικής αργίας της Κυριακής που επιβάλλεται πλέον από τις διατάξεις της εργατικής νομοθεσίας κ.τ.λ.Ειδικά το γενικό συμφέρον της δημόσιας υγείας υπερτερεί κάθε θρησκευτικής υποχρέωσης και δεν επιτρέπει εξαιρέσεις από βασικούς υγειονομικούς κανόνες(π.χ. περί σφαγής ζώων) ή υποχρεωτικούς εμβολιασμούς.Αυτό ισχύει κι όταν δεν θίγεται η δημόσια υγεία,αλλά η τήρηση της θρησκευτικής υποχρέωσης ενός προσώπου συνεπάγεται σπουδαίο κίνδυνο ζωής ή υγείας για άλλο πρόσωπο.Έτσι,οι γονείς δεν έχουν το δικαίωμα να αρνηθούν για θρησκευτικούς λόγους την ιατρική περίθαλψη ή μετάγγιση αίματος στο ανήλικο παιδί τους,αν αυτό έχει ως συνέπεια σπουδαίο κίνδυνο (π.χ. στην περίπτωση των «Μαρτύρων του Ιεχωβά» ή της «Χριστιανικής Επιστήμης»).Η παρά την άρνηση των γονέων και κατ'εντολή των κρατικών αρχών ιατρική περίθαλψη ή μετάγγιση δεν προσβάλλει την θρησκευτική ελευθερία,αλλά αντίθετα αποτελεί εκπλήρωση κρατικής υποχρέωσης και προστατεύει το δικαίωμα της ζωής.Το αντίθετο μάλλον πρέπει να δεχθούμε,αν ο αρνούμενος την περίθαλψη ή τη μετάγγιση είναι ο ίδιος ο ασθενής κι αν αυτός έχει πλήρη συνείδηση των όσων πράττει.

10.βλ. παραπάνω σελ 14

11.Νικόλαος-Κομνηνός Χλέπας,Παναγιώτης Η. Δημητρόπουλος,Ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας στο χώρο της εκπαίδευσης,σελ. 48

Στην προκειμένη περίπτωση σαφέστερες είναι οι σχετικές διατάξεις των διεθνών συνθηκών για τα δικαιώματα του ανθρώπου⁽¹²⁾. Συγκεκριμένα, η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου που έχει κυρωθεί με το ν.δ. 53/1974, ορίζει πως η ελευθερία εκδήλωσης της θρησκείας ή των πεποιθήσεων δεν επιτρέπεται να αποτελέσει αντικείμενο άλλων περιορισμών εκτός από εκείνους που προβλέπει ο νόμος και αποτελούν αναγκαία μέτρα μέσα σε μια δημοκρατική κοινωνία, για τη δημόσια ασφάλεια, την προάσπιση της δημόσιας τάξης, υγείας και ηθικής ή την προάσπιση των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων (άρθρο 9 παρ. 2).

3.3 ΠΡΟΣΗΛΥΤΙΣΜΟΣ⁽¹³⁾

Στο άρθρο 13 παρ. 2 εδάφ. γ. του Συντάγματος ρητά ορίζεται πως «ο προσηλυτισμός απαγορεύεται». Η διάταξη αυτή, παρόλο που δεν είναι νέα, αποτελεί καινοτομία του ισχύοντος Συντάγματος στο χώρο των διατάξεων περί θρησκευτικής ελευθερίας και σχέσεων Κράτους κι Εκκλησίας. Ακριβέστερα, η διάταξη περί προσηλυτισμού αποτελεί απόσπασμα της ευρύτερης, αλλά και ειδικότερης διάταξης των προηγούμενων συνταγμάτων, στα οποία απαγορευόταν «ο προσηλυτισμός και κάθε άλλη επέμβαση κατά τις επικρατούσες θρησκείες» (Σύνταγμα 1952, άρθρο 1). Κατά συνέπεια, η απαγόρευση του προσηλυτισμού αφορά πλέον κάθε «γνωστή» θρησκεία, κατά την έννοια που ήδη αναλύθηκε και δεν περιορίζεται μόνο στον επιχειρούμενο κατά τις επικρατούσες θρησκείες προσηλυτισμό, αλλά και δεν περιλαμβάνει όποια άλλη «επέμβαση» κατά της τελευταίας.

Για την εφαρμογή της συνταγματικής απαγόρευσης είναι πολύ σημαντικός ο προσδιορισμός της έννοιας του προσηλυτισμού, ενόψει και της συνταγματικά κατοχυρωμένης θρησκευτικής ελευθερίας, έκφανση της οποίας συνιστά κι η διάδοση των θρησκευτικών πεποιθήσεων κι η θρησκευτική διδασκαλία. Στην έννοια του «προσηλυτισμού» δεν μπορεί να δοθεί περιεχόμενο τέτοιο που θα έχει ως συνέπεια τον περιορισμό της θρησκευτικής ελευθερίας ή της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας, όπως η διάδοση των θρησκευτικών πεποιθήσεων με συναθροίσεις, κηρύγματα ή ιεραποστολή και αυτό ισχύει βέβαια για κάθε «γνωστή» θρησκεία.. Δε συνιστά επίσης προσηλυτισμό η πώληση ή η α-

12. www.UN.org

13. Ανδρέας Δημητρόπουλος, Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, τόμος 3 σελ. 1018.

Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα, σελ. 388

ποστολή ή η απλή διανομή εντύπων και διαφημιστικών φυλλαδίων εφόσον δεν επιχειρείται με αθέμιτα μέσα.

Οι διατάξεις που περιγράφουν τη νομοτυπική υπόσταση και προσδιορίζουν την επιβολή κυρώσεων σε περίπτωση διάπραξης του αδικήματος του προσηλυτισμού, δεν βρίσκονται στον Ποινικό Κώδικα αλλά σε δύο προγενέστερα νομοθετήματα, προϊόντα της δικτατορίας Μεταξά, τα οποία περιλαμβάνουν διατάξεις που διατηρήθηκαν σε ισχύ και μετά την εισαγωγή του Ποινικού Κώδικα και περιέχουν και τον ορισμό του προσηλυτισμού.

Σύμφωνα λοιπόν μ' αυτές «προσηλυτισμός είναι η βία η δια πάσης φύσεως παροχών ή δι' υποσχέσεως τοιούτων ή άλλης ηθικής ή υλικής περιθάλψεως, δια μέσων απατηλών δια καταχρήσεως της απειρίας ή εμπιστοσύνης ή δι' εκμεταλλεύσεως της ανάγκης, της πνευματικής αδυναμίας ή κουφότητος άμεσος ή έμμεσος προσπάθεια προς διείσδυση εις την θρησκευτική συνείδηση ετεροδόξων επί σκοπώ μεταβολής του περιεχομένου αυτής». Συνεπώς, προσηλυτισμός δεν θεωρείται η χρησιμοποίηση της πειθούς, αλλά αθέμιτων μέσων προκειμένου να διεισδύσει κανείς στη θρησκευτική συνείδηση άλλου προσώπου, μόνο δε μ' αυτή την έννοια μπορεί να θεωρηθεί ότι μια διάταξη περί προσηλυτισμού, εφόσον θα κρινόταν αναγκαία θα ήταν δυνατόν να εναρμονιστεί στο πλαίσιο των διατάξεων του ισχύοντος Συντάγματος.

Επομένως ο προσηλυτισμός συντελείται με τη χρησιμοποίηση των μέσων που ενδεικτικά («ιδία») και διαζευκτικά αναφέρονται στο νόμο, αρκεί δε ένα και μόνο από αυτά για την τελείωσή του, είναι δυνατό δε να διαπραχθεί από οποιονδήποτε κατά οποιουδήποτε, όχι δηλαδή μόνο κατά «ετεροδόξου», αλλά γενικά κατά αλλοδόξου ή αλλοθρήσκου. Τιμωρείται με ποινή φυλάκισης και χρηματική ποινή, πέραν δε αυτών προβλέπονται ως παρεπόμενες κυρώσεις η αστυνομική επιτήρηση, εάν ο δράστης είναι Έλληνας και η απέλαση, εάν ο δράστης είναι αλλοδαπός, συνέπειες οι οποίες διατηρούνται σε ισχύ με βάση το άρθρο 466 ΠΚ. Ο προσηλυτισμός είναι εξάλλου έγκλημα τυπικό, δεν ασκεί δηλαδή επιρροή το αν επιτεύχθηκε ο επιδιωκόμενος σκοπός ή εάν τα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν ήταν πρόσφορα για την επίτευξή του.

Εκτός από τις ποινικές κυρώσεις, ο προσηλυτισμός έχει και διοικητικές κυρώσεις, αφού η μη άσκηση προσηλυτισμού, όπως ήδη εκτέθηκε, συνιστά προυπόθεση της ελευθερίας της λατρείας. Συνεπώς, η Διοίκηση είναι υποχρεωμένη, προκειμένου να χορηγήσει άδεια για τη λειτουργία ναού, ευκτήριου οίκου, και γενικά τόπου λατρείας, να εξετάσει και το στοιχείο αυτό, λαμβάνοντας όμως υπόψη τη γενική δρα-

στηριότητα των μελών της συγκεκριμένης θρησκευτικής κοινότητας και όχι μεμονωμένα περιστατικά.

Τέλος, να σημειωθεί ότι απαγορεύεται κατά το Σύνταγμα (άρθρο 105 παρ.2,υποπαρ.2) η εγκαταβίωση στο Άγιον Όρος ετερόδοξων ή σχισματικών.

4. ΕΙΔΙΚΟΤΕΡΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

4.1. Οι μη « ορθόδοξοι χριστιανού» μαθητές⁽¹⁴⁾

Το σπουδαιότερο πρόβλημα που αναγνωρίζει η κρατούσα άποψη ως προκύπτον από την ισχύουσα θεσμική οργάνωση της θρησκευτικής εκπαίδευσης είναι η υποχρεωτικότητα ή μη της συμμετοχής σε αυτήν. Πρόβλημα που εστιάζεται όμως μόνο στους έχοντες θρησκευτικές και γενικότερα κοσμοθεωρητικές πεποιθήσεις διαφορετικές από αυτές της «επικρατούσας θρησκείας» και συγκεκριμένα στους μη ορθόδοξους χριστιανούς δηλαδή τους ετερόδοξους,ετερόθρησκους,άθρησκους και άθεους μαθητές.Η κρατούσα άποψη τους θεωρεί απαλλακτέους,ενώ για το ζήτημα μιας διαφορετικής «ανάπτυξης της θρησκευτικής συνείδησης» κρίνονται επαρκείς οι υπάρχουσες δυνατότητες ιδιωτικής εκπαίδευσης.

Η απαλλαγή των μη ορθόδοξων μαθητών από τη θρησκευτική διδασκαλία στο σχολείο δεν έχει αποτελέσει αντικείμενο συγκεκριμένων νομοθετικών ρυθμίσεων.Το όλο ζήτημα αντιμετωπίστηκε ευκαιριακά,αποσπασματικά και μάλλον πρόχειρα,με οδηγίες του Υπουργείου Παιδείας,στις οποίες γίνεται επίκληση των γενικών ρυθμίσεων του Συντάγματος και της εκπαιδευτικής νομοθεσίας αλλά και των λύσεων που είχαν δοθεί υπό την προϊσχύσασα του Συντάγματος του 1975 έννομη τάξη.Συγκεκριμένα,οι οδηγίες αυτές που εξειδικεύονται συνήθως με τις απαντήσεις κεντρικών ή τοπικών διοικητικών οργάνων προς τους ενδιαφερομένους ορίζουν τα εξής:

α)Οι μη ορθόδοξοι μαθητές -μεταξύ των οποίων και οι «Μάρτυρες του Ιεχωβά»,τους οποίους συνηθέστερα αφορούν τα σχετικά προς

14.Ι. Κουκιάδης,Σπ. Τρωϊάνος,Χ.Παπαστάθης,Κ.Κυριαζόπουλος,Ι.Κονιδάρης,Κ.Χρυσογόνο,Πρ.Ακανθόπουλος,Ζητήματα εκκλησιαστικής ελευθερίας σελ. 79-124(θρησκευτική εκπαίδευση).

Νικόλαος-Κομνηνός Χλέπας,Π.Η.Δημητρόπουλος ,Ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας στο χώρο της εκπαίδευσης,σελ. 28 επ.

διευκρίνιση ζητήματα - «απαλλάσσονται από το μάθημα των θρησκευτικών,την προσευχή και τον εκκλησιασμό».Με άλλα λόγια,δεν είναι υποχρεωμένοι κατ'αρχήν να μετέχουν σε καμία από τις προαναφερθείσες μορφές κατηχητικής εκπαίδευσης.

β)Ratio της απαλλαγής αυτής αποτελούν οι διατάξεις του άρθρου 13 του Συντάγματος ενίοτε σε συνδυασμό με τα άρθρα 1510-1511 του Αστικού Κώδικα,που ορίζουν τα της γονικής μέριμνας.

γ)Αυτοί που απαλλάσσονται «στις δύο πρώτες περιπτώσεις.... δεν θα απουσιάζουν από το σχολείο,με τη διαφορά ότι στο μεν μάθημα των θρησκευτικών θα παραμένουν σε άλλη αίθουσα ή αν αυτό δεν είναι δυνατόν στην αυλή του σχολείου,κατά δε την προσευχή θα βρίσκονται στην αίθουσα ή στο τέλος της παράταξης των συμμαθητών τους και θα τηρούν μόνο στάση ευλάβειας ή θα παραμένουν μέσα στο διδακτήριο ή σε ιδιαίτερο χώρο με απόλυτη ησυχία και σεβασμό προς τους συμμαθητές τους που προσεύχονται».

Όσον αφορά τον εκκλησιασμό,τέλος,οι απαλλασσόμενοι μπορούν να απουσιάζουν,ενώ,ειδικότερα «ο διευθυντής του σχολείου θα ειδοποιεί τους μαθητές από την προηγούμενη ημέρα,ώστε να μπορούν οι γονείς και οι κηδεμόνες να πάρουν όλα τα αναγκαία μέτρα για τη φύλαξή τους,όσο χρόνο το σχολείο ευρίσκεται στην εκκλησία».

Αδιαμφισβήτητη προϋπόθεση για όλες αυτές τις απαλλαγές είναι «οι γονείς(και όταν πρόκειται περί διαζευγμένων ο γονέας που έχει την επιμέλεια με δικαστική απόφαση) ή οι κηδεμόνες τους να καταθέσουν στο σχολείο γραπτή δήλωση ,από την οποία να προκύπτει ότι τόσο οι ίδιοι όσο και τα παιδιά τους ακολουθούν αυτό το δόγμα,ομολογία ή αίρεση».

4.1.1.ΟΙ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΠΑΛΛΑΓΗΣ⁽¹⁵⁾

Μια πολύ σημαντική απόφαση σχετική με τη θρησκευτική ελευθερία στο χώρο της εκπαίδευσης εκδόθηκε στην αρχή της εφαρμογής του ισχύοντος Συντάγματος από το ΣτΕ και σηματοδότησε τη στάση του απέναντι στα σχετικά ζητήματα .Πρόκειται για την απόφαση

15.Ιωάννου Δ. Σαρμά ,Η συνταγματική και διοικητική νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας.

Εξελικτική μελέτη των μεγάλων θεμάτων,σελ. 287

Πέτρου Π. Παραρά,Σύνταγμα 1975-Corpus Ι,άρθρα 1-50,Νομολογία ΣτΕ,Παρατηρήσεις κατ'άρθρον νομοθεσία,σελ. 208

4079/1976 (παρατίθεται παρακάτω αναλυτικά στο κεφάλαιο «Νομολογία») του τρίτου τμήματος του ΣτΕ που επικυρώθηκε από την Ολομέλεια. Με την απόφαση αυτή αντιμετωπίστηκε το θέμα της άρνησης του Υπουργού Εθνικής Παιδείας στο αίτημα «ασκούντος την πατρική εξουσίαν» ετεροδόξου – και συγκεκριμένα «Αντβεντιστού της εβδόμης ημέρας» - να προκαλέσει την έκδοση προεδρικού διατάγματος που να ορίζει ότι οι μαθητές του δόγματος αυτού θα μπορούν να απέχουν από το μάθημά τους κατά την ημέρα της αργίας τους (Σάββατο) χωρίς τις προβλεπόμενες από τη σχετική νομοθεσία συνέπειες.

Το δικαστήριο απεφάνθη πως «...η άσκησης του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας τελεί υπό τον όρον της τηρήσεως των γενικών νόμων του κράτους, της μη προσβολής της εν Ελλάδι δημοσίας τάξεως και των χρηστών ηθών και της εκπληρώσεως των προς το κράτος καθηκόντων εκάστου. Συνεπώς, ο οπαδός ωρισμένου θρησκευάματος δεν δύναται, επικαλούμενος τας θρησκευτικάς του πεποιθήσεις να αρνηθεί την συμμόρφωσίν του προς τους γενικούς νόμους και δη τους αφορώντας εις την παιδείαν, την εθνικήν άμυναν, την δημόσιαν υγείαν, την λειτουργίαν των δημόσιων υπηρεσιών κ.λ.π. , έστω κι αν ούτος συμμορφούμενος προς αυτούς, υφίσταται εν τινι μέτρω περιορισμούς εν τη απολαύσει της θρησκευτικής ελευθερίας».

4.2.ΟΙ «ΑΝΤΙΦΡΟΝΟΥΝΤΕΣ» ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ⁽¹⁶⁾

Πρόβλημα σχετικά με το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας ανακύπτει και όσον αφορά τους εκπαιδευτικούς που υπηρετούν στη μέση και στη δημοτική εκπαίδευση και μάλιστα κατά τρόπο διττό. Τόσο ως προς τη δυνατότητα διορισμού των μη ορθόδοξων εκπαιδευτικών στα δημόσια σχολεία, όσο και ως προς τους τυχόν συνειδησιακούς καταναγκασμούς που μπορεί να συνεπάγεται η άσκηση του σχετικού με τη θρησκευτική εκπαίδευση έργου, όχι μόνο για τους μη ορθόδοξους αλλά και γενικότερα για όλους τους τυχόν διαφωνούντες με το σύνολο ή με κάποιες πτυχές της συγκεκριμένης εκπαίδευσης.

Δεδομένου του ισχύοντος κατ' αρχήν προσανατολισμού της θρησκευτικής εκπαίδευσης, η άρνηση διορισμού μη ορθόδοξων χριστιανών ως καθηγητών θρησκευτικών είναι η μόνη περίπτωση για την οποία δε φαίνεται να υπάρχουν επιφυλάξεις ως προς το συνταγματικά θεμιτό του απορρέοντος από αυτήν περιορισμού της θρησκευτικής ελευθερίας και ισότητας υπό την προϋπόθεση βέβαια ότι δεν πρόκειται

16.β λ. υποσημείωση 14

για καθηγητές που διδάσκουν σε ετερόδοξους ή ετερόθρησκους μαθητές, είτε στο πλαίσιο της κρατικής είτε της ιδιωτικής εκπαίδευσης.

Αντίθετα, σχεδόν σύσσωμη αντιδρά η θεωρία στην άρνηση διορισμού μη ορθόδοξων στις υπόλοιπες (πλην του θεολόγου) ειδικότητες καθηγητών Μέσης Εκπαίδευσης, διότι όπως προκύπτει ρητά ή έμμεσα – εξ αντιδιαστολής – από τις περισσότερες σχετικές θεωρητικές επεξεργασίες, μια τέτοια άρνηση κρίνεται ως υπέρμετρη διάκριση για λόγους θρησκευτικών πεποιθήσεων.

Αποτέλεσμα της αντίδρασης αυτής υπήρξε η υποχώρηση του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων στην παρακάτω περίπτωση: στο διορισμό καθηγητή ξένων γλωσσών, ο οποίος έγινε δεκτός με βασικό επιχείρημα την ανυπαρξία οποιασδήποτε συνάφειας μεταξύ της διδασκαλίας μιας ξένης γλώσσας και της διάδοσης θρησκευτικών ιδεών. Τη χαριστική βολή όμως έδωσε η νομολογία των διοικητικών δικαστηρίων, κρίνοντας ως αντισυνταγματική την άρνηση διορισμού φιλολόγου καθηγήτριας ετερόδοξης και μάλιστα «μάρτυρος του Ιεχωβά».

4.2.1. ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΚΗ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ⁽¹⁷⁾

Το πρόβλημα της θρησκευτικής ελευθερίας των εκπαιδευτικών λειτουργών δεν αντιμετωπίστηκε ενιαία για όλο το φάσμα της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης από τη νομολογία, αφού με την απόφαση 2704/1987 ΔΕΦΑΘ έδωσε διαφορετική ερμηνεία στις σχετικές συνταγματικές διατάξεις ως προς τους δασκάλους. Θεώρησε δηλαδή τον πλειοψηφικό προσδιορισμό των συνταγματικών σκοπών της παιδείας και ιδίως τη ρητή εξειδίκευσή τους στη νομοθεσία πιο σημαντικό από το δικαίωμα της θρησκευτικής ισότητας. Κατ' αυτόν τον τρόπο το κώλυμα των δασκάλων θεωρήθηκε περίπου ανάλογο με εκείνο των θεολόγων καθηγητών, με βασικό κριτήριο ερμηνείας τη φύση του διδακτικού έργου που περιλαμβάνει και στις δύο περιπτώσεις τη διδασκαλία των θρησκευτικών. Προκαλεί πάντως εντύπωση το γεγονός πως στο σκεπτικό της απόφασης υπάρχει έντονος προβληματισμός για το ενδεχόμενο οι διοριζόμενοι να υπηρετούν σε πολυθέσια σχολεία και να μη διδάσκουν το μάθημα των θρησκευτικών.

Βέβαια, τόσο ο προβληματισμός αυτός εν γένει όσο και η ειδικότερη επισήμανση αυτή εκφράζουν μια έκδηλη τάση της νομολογίας να

17. Σπ. Τρωϊάνου, Παραδόσεις εκκλησιαστικού δικαίου, σελ. 118 και βλ. και υποσημείωση 15.

εξισοροπήσει το θέμα,μεταθέτοντας ουσιαστικά την τελική ευθύνη στο Υπουργείο Παιδείας

5.ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ⁽¹⁸⁾

5.1.ΓΑΛΛΙΑ

5.1.1.Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

«Η Γαλλία ... σέβεται όλες τις πεποιθήσεις» (άρθρο 2 εδάφ. 1 του Συντάγματος του 1958).Ο νόμος της 9-12-1905 ορίζει: «Η Δημοκρατία... εγγυάται την ελεύθερη άσκηση της λατρείας,με μόνους τους περιορισμούς που θεσπίζονται παρακάτω μέσα στο ενδιαφέρον της δημόσιας τάξεως(άρθρο 1).Ο χρόνος,υποστηρίζεται,τριβής αυτού του νόμου που διήρκεσε δύο ή τρεις δεκαετίες τερματίστηκε πρακτικά.Το Conseil d'Etat έπαιξε σημαντικό ρόλο με μια άφθονη νομολογία για τη θέσπιση του καθεστώτος ισοροπίας μεταξύ της δημόσιας τάξεως και της ελεύθερης ασκήσεως της λατρείας.Μάλιστα,ο G.Le Bras έθεσε ως τίτλο μιας από τις μελέτες του τον εξής: «Το Conseil d'Etat,ρυθμιστής της ενοριακής λατρείας».

Το ναπολεοντικό κονκορδάτο του 1801 ορίζει: «Η καθολική,αποστολική και ρωμαϊκή θρησκεία ασκείται ελεύθερα στη Γαλλία.η λατρεία της είναι ελεύθερη,σύμφωνα με τους αστυνομικούς κανονισμούς που η κυβέρνηση κρίνει αναγκαίους για τη δημόσια ησυχία»(άρθρο 1).Κατά συνέπεια,στις παραπάνω τρεις νομαρχίες,η αρχή της ελευθερίας της λατρείας τελεί επίσης κάτω από την εγγύηση του διμερούς διεθνούς δικαίου ως προς το καθολικό θρήσκευμα.

5.1.2.ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ

«Η Δημοκρατία δεν αναγνωρίζει ... κανένα θρήσκευμα» (άρθρο 2,

18. βλ. υποσημείωση 14 και αναλυτικά στοιχεία από το βιβλίο Das Grundgesetz του Dieter Hesselberger,Bundeszentrale fuer politische Bildung,Art. 4,σελ. 84. επόμ.

παρ. 1 εδ. 1 νόμου του 1905). Η ιστορική διατύπωση αυτής της διάταξης φαίνεται ότι φέρει τη σφραγίδα της αρνητικής ουδετερότητας ή λαϊκότητας, δηλαδή η ουδετερότητα γίνεται δεκτή σε περιοριστικές εφαρμογές προς βλάβη των εύλογων συμφερόντων των θρησκευμάτων. Η κοινωνικοθρησκευτική δυναμική της Γαλλίας μετασχημάτισε την έννοια αυτής της διάταξης σε θετική ουδετερότητα ή λαϊκότητα, αφήνοντας αναλλοίωτη την πρόσοψή της. Τα δικαστήρια δεν οφείλουν να εφαρμόζουν το εσωτερικό δίκαιο των θρησκευμάτων, αλλά πρέπει να το λαμβάνουν υπόψη δυνάμει της αρχής της αυτονομίας της βούλησης όπως είναι έγκυρη κάθε σύμβαση που συνάπτεται μεταξύ ιδιωτών, της οποίας το αντικείμενο δεν είναι αντίθετο ούτε στο νόμο ούτε στα χρηστά ήθη. Γίνεται λοιπόν δεκτό ότι μια από τις συνέπειες της αρχής της ουδετερότητας αποτελεί η μη επέμβαση στην εσωτερική οργάνωση των θρησκευμάτων.

5.2.ΓΕΡΜΑΝΙΑ⁽¹⁹⁾

5.2.1. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

«Είναι εγγυημένη η ελεύθερη άσκηση της λατρείας» (άρθρο 4 παρ. 2 Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης 1949). Οι διατάξεις των άρθρων 136, 137, 138, 139 και 141 του Γερμανικού Συντάγματος της 11^{ης} Αυγούστου 1919 αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του παρόντος Θεμελιώδους Νόμου. «Κανένας δε μπορεί να εξαναγκάζεται σε εκκλησιαστικές πράξεις ή τελετές ή να συμμετέχει σε θρησκευτικές ασκήσεις ή στην παροχή θρησκευτικών τύπων όρκου» (άρθρο 136 παρ. 4, Σύνταγμα της Βαϊμάρης του 1919).

Το άρθρο 1 παρ. 1 του Reichskonkordat ορίζει: «Το γερμανικό Reich εγγυάται την ελευθερία δημόσιας ομολογίας και ασκήσεως του καθολικού θρησκευματος». Ως προς τα λατρευτικά οικοδομήματα, το άρθρο 17 παρ. 2 του ίδιου κονκορδάτου προβλέπει: «Για κανένα λόγο δε θα μπορεί να λάβει χώρα κατεδάφιση ενός οικοδομήματος αφιερωμένου στη λατρεία χωρίς προηγούμενη συμφωνία με την αρμόδια εκκλησιαστική αρχή». Αυτό το άρθρο συνδυάζεται με την αυθεντική δή-

19. Dieter Hesselberger, Das Grundgesetz, Kommentar fuer die politische Bildung, Art. 4, Bonn 1996, σελ. 84 επόμε.

λωση που περιέχεται στο Τελικό Πρωτόκολλο του Reichskonkordat,την εξής: (Τα οικοδομήματα ... του Κράτους που προορίζονται για σκοπούς της Εκκλησίας,αφήνονται σ αυτή όπως μέχρι τώρα,τηρουμένων των συμβάσεων που ενδεχομένως υφίστανται».

5.2.2.ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ

Αυτή φτάνει το μέγιστο βαθμό στο Θεμελιώδη Νόμο της Γερμανίας.Ο επίσημος γερμανικός όρος είναι αυτοκαθορισμός των θρησκευμάτων.Το άρθρο 137 παρ.3 του Θεμελιώδη Νόμου του 1949,σε συνδυασμό με το άρθρο 140 ορίζει: «Κάθε θρήσκευμα θα ρυθμίζει και θα διοικεί τις υποθέσεις του ανεξάρτητα,μέσα στα όρια του νόμου που ισχύει για όλους,απονέμοντας τα αξιώματά του χωρίς παρέμβαση του Κράτους,ούτε της πολιτικής κοινότητας».

Το άρθρο 1 παρ. 2 του Reichskonkordat αποτελεί τη σπουδαιότερη διάταξή του σε σχέση με την αυτονομία της Καθολικής Εκκλησίας.Τούτο έχει ως εξής: «1)Το κράτος της Βαυαρίας εγγυάται την ελεύθερη και δημόσια άσκηση της Καθολικής Θρησκείας,2)Αναγνωρίζει στην Καθολική Εκκλησία το δικαίωμα να εκδίδει,μέσα στο πλαίσιο της αρμοδιότητάς της,νόμους και διατάγματα που υποχρεώνουν τα μέλη της και δε θα εμποδίζει ούτε θα καταστήσει δύσκολη την άσκηση αυτού του δικαιώματος».Το άρθρο 1 παρ. 1 και 2 του κονκορδάτου μεταξύ του Πάπα Πίου 11^{ου} και του κράτους της Βαυαρίας ορίζει: «1)Το Βαυαρικό κράτος εγγυάται την ελεύθερη και δημόσια άσκηση της καθολικής θρησκείας,2)Αναγνωρίζει το δικαίωμα της Εκκλησίας να εκδίδει σι πλαίσιο της αρμοδιότητάς της νόμους και διατάγματα που υποχρεώνουν τα μέλη της και δε θα εμποδίζει ούτε θα καταστήσει δύσκολη την άσκηση αυτού του δικαιώματος».Συνεπώς,η Γερμανία,τόσο σε ομοσπονδιακό όσο και σε περιφερειακό κρατικό επίπεδο,παρέχει εγγυήσεις διεθνούς δικαίου για την αυτονομία της Καθολικής Εκκλησίας».

5.3.ΔΑΝΙΑ

Ανήκει στο σύστημα της θρησκευτικής ομολογιακότητας.Το άρθρο 4 του Συντάγματος 1894,όπως αναθεωρήθηκε το 1901 και το 1953,ορίζει: «Η Ευαγγελική Λουθηρανική Εκκλησία είναι η Δανική εθνική εκκλησία και θα απολαμβάνει σαν τέτοια της υποστηρίξεως του Κράτους».

Το άρθρο 67 του Συντάγματος ορίζει για την ελευθερία της λατρείας: «Οι πολίτες έχουν το δικαίωμα να συνέρχονται σε κοινότητες για τη θεία λατρεία σύμφωνα με τις πεποιθήσεις τους αρκεί να μη διδάσκουν ούτε να κάνουν κάτι που είναι αντίθετο προς τα χρηστά ήθη ή τη δημόσια τάξη».Ενώ,ως προς την αυτονομία των θρησκευμάτων το άρθρο 66 του Συντάγματος διαλαμβάνει: «Το καταστατικό της Εθνικής Εκκλησίας ρυθμίζεται με νόμο».Και το άρθρο 69 του ίδιου: «Θεσπίζεται με νόμο ο,τιδήποτε σχετικό με την κατάσταση των διστάμενων εκκλησιών».

5.4.ΒΕΛΓΙΟ

Ανήκει στο σύστημα της μη ομολογιακότητας της συντονισμένης μονομερώς.Τα άρθρα 14 και 15 του συντάγματος ορίζουν: «Είναι εγγυημένες η ελευθερία των θρησκευμάτων ,εκείνη της δημόσιας ασκήσεώς τους ... εκτός της καταστολής των εγκλημάτων που διαπράττονται με την ευκαιρία της χρήσεως αυτών των ελευθεριών». «Κανένας δεν μπορεί να εξαναγκαστεί να συμμετέχει με οποιοδήποτε τρόπο στις πράξεις και τελετές ενός καθορισμένου θρησκευματος ούτε να τηρεί τις μέρες αργίας του ίδιου».

Για την αυτονομία των θρησκευμάτων,παρακάτω το Σύνταγμα στο άρθρο 16 εδάφ. 1,ορίζει ότι: «Το Κράτος δεν μπορεί να παρεμβαίνει στο διορισμό ή στην εγγραφή των λειτουργών κανενός θρησκευματος,ούτε να τους απαγορεύει να σχετίζονται με τους προϊσταμένους τους και να δημοσιεύουν τα έγγραφά τους,με την επιφύλαξη σ'αυτήν την τελευταία περίπτωση της συνηθισμένης ευθύνης σε θέματα τύπου και δημοσιεύσεως».

6. ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ⁽²⁰⁾

Στο σημείο τούτο, μετά την ανάλυση όλων των πτυχών της θρησκευτικής ελευθερίας, κρίνεται σκόπιμο να παρατεθούν αποφάσεις δικαστηρίων σχετιζόμενες άμεσα με οποιονδήποτε τρόπο με το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας.

Η πρώτη απόφαση αφορά τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του ατόμου ως προς το ότι αυτές δεν του παρέχουν το δικαίωμα να αρνηθεί την εκπλήρωση των υποχρεώσεων του προς το Κράτος ή τη συμμόρφωσή του σε γενικούς νόμους, όπως είναι όσοι αφορούν στην παιδεία, στην εθνική άμυνα, στη δημόσια υγεία, στη λειτουργία των δημόσιων υπηρεσιών κτλ. Πρόκειται για την απόφαση του ΣτΕ 4079/1976, που αναφέρθηκε και παραπάνω, η οποία κάνει ρητή αναφορά στο Σύνταγμα και πιο συγκεκριμένα ορίζει: «Επειδή κατά το άρθρον 13 του Συντάγματος: Η ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως είναι απαραβίαστος. Η απόλαυσις των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται εκ των θρησκευτικών εκάστου πεποιθήσεων. 2- Πάσα γνωστή θρησκεία είναι ελευθέρα και τα της λατρείας αυτής τελούνται ακωλύτως υπό την προστασίαν των νόμων. Η άσκησις της λατρείας δεν επιτρέπεται να προσβάλλει την δημοσίαν τάξιν ή τα χργστά ήθη[...]. 4.- Ουδείς δύναται ένεκα των θρησκευτικών αυτού πεποιθήσεων να απαλλαγή της εκπληρώσεως των προς το Κράτος υποχρεώσεων ή να αρνηθή την συμμόρφωσίν του προς τους νόμους». Δια των ανωτέρω διατάξεων κατοχυρούται μεν εν Ελλάδι το ατομικόν δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας κατ' αμφοτέρας τας εκδηλώσεις αυτού, ήτοι τόσον της ελευθερίας της θρησκευτικής συνειδήσεως όσον και της ελευθερίας της λατρείας πλην όμως η άσκησις του δικαιώματος τούτου τελεί υπό τον όρον της τηρήσεως των γενικών νόμων του Κράτους, της μη προσβολής της εν Ελλάδι δημοσίας τάξεως και των χρηστών ηθών και της εκπληρώσεως των προς το Κράτος καθηκόντων εκάστου. Συνεπώς, ο οπαδός ορισμένου θρησκέυματος δε δύναται, επικαλούμενος τας θρησκευτικάς του πεποιθήσεις, να αρνηθή την εκπλήρωσιν των προς το Κράτος υποχρεώσεων του ή την συμμόρφωσιν του προς τους γενικούς

(20) Σπ. Τρωιάνου, παραδόσεις εκκλησιαστικού δικαίου, σελ. 110 επ.

Πέτρου Ι. Παραρά, Σύνταγμα 1975- Corpus I άρθρα 1-50. Νομολογία ΣτΕ, παρατηρήσεις κατ' άρθρον Νομοθεσία, σελ. 202-212.

Ιωάννου Δ. Σαρμά, Η συνταγματική και διοικητική νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας. Εξελικτική μελέτη των μεγάλων θεμάτων, σελ. 284-293.

Νόμους και δη τους αφορώντας εις την παιδείαν, την εθνικήν άμυναν, την δημόσιαν υγείαν, την λειτουργίαν των δημοσίων υπηρεσιών κλπ, έστω και αν ούτος συμμορφούμενος προς αυτούς υφίσταται εν τινι μέτρω περιορισμούς εν τη απολαύσει της θρησκευτικής ελευθερίας.[...]Επειδή οι Αντβενιστές της Έβδομης Ημέρας, όντες οπαδοί θρησκείας γνωστής κατά το Σύνταγμα, πρεσβεύουν ότι κατά την Ημέραν του Σαββάτου οφείλουν να απέχουν των εργασιών και των λοιπών ενασχολήσεών των, ίνα ούτω παραμένουν ελεύθεροι και απερίσπαστοι δια να λατρεύουν κατά την ημέραν ταύτην εν Εκκλησίαις τον Θεόν.Η εν τη πράξει εφαρμογή της πεποιθήσεως των ταύτης, απορρεούσης εκ της θρησκευτικής των συνειδήσεως, ναι μεν δε δύναται να υποβληθή αυτοτελώς εις οιονδήποτε περιορισμόν, πλην όμως δεν παρέχει εις αυτούς και το δικαίωμα να αρνηθούν την συμμόρφωσίν των προς τους γενικούς νόμους του Κράτους και να αξιώσουν την εξαίρεσιν των εκ της γενικής δι' αυτών ρυθμίσεως των συνεπειών της ελλιπούς φοιτήσεως των μαθητών της Μέσης Εκπαιδεύσεως.Κατ' ακολουθίαν, η προσβαλλομένη άρνησις του Υπουργού Εθνικής Παιδείας, όπως προκαλέση την έκδοσιν Προεδρικού Διατάγματος ορίζοντος ότι οι Αντβενισταί μαθηταί της Μέσης Εκπαιδεύσεως θα δύνανται να απέχουν των κατά Σάββατον μαθημάτων και ότι αι απουσίαι αυταί θα θεωρούνται ως δεδικοιολογημέναι, δε συνιστά παράλειψιν οφειλομένης ενεργείας καθ' όσον υπό τα ανωτέρω δεδομένα δεν υφίστατο υποχρέωσις της Διοικήσεως όπως εκδώση τοιούτου περιεχομένου κανονιστικήν πράξιν, είναι δε νομίμως ητιολογημένη, καθ' όσον, ως προκύπτει εκ του περιεχομένου του ρηθέντος εγγράφου του Υπουργού, δι' ου εξεδηλώθη η προσβαλλόμενη άρνησις, αύτη στηρίζεται εις λόγους αφορώντας εις την εύρυθμον λειτουργίαν των σχολείων της Μέσης Εκπαιδεύσεως.Κατ' ακολουθίαν, η υπό κρίσιν αίτησις, καθ' όσον υποστηρίζει τα εναντία, είναι απορριπτέα ως αβάσιμος».

Η δεύτερη απόφαση αναφέρεται στον όρο του Συντάγματος «γνωστή» θρησκεία και ορίζει ότι με τον όρον αυτό εννοείται η θρησκεία εκείνη που έχει φανερές δοξασίες, διδασκόμενες δημόσια και έχουν φανερή λατρεία.Δεν απαιτείται η οποιαδήποτε αναγνώριση με πράξη της Πολιτείας ή της Εκκλησίας.Πρόκειται για την απόφαση ολομέλειας του ΣτΕ 2105-2106/1975.

«Επειδή ο Αστικός Κώδιξ ορίζει εν άρθρω 1367 ότι γάμος των ανηκόντων εις την ανατολικήν ορθόδοξον εκκλησίαν, δεν υφίσταται άνευ ιεροτελεστίας τελουμένης υπό ιερέως της εκκλησίας ταύτης.Το αυτό

ισχύει και επί γάμου χριστιανού του ανατολικού δόγματος μετά χριστιανού άλλου δόγματος ... και εν άρθρω 1371 ότι επί γάμου μεταξύ ετεροδόξων ή μεταξύ ετεροθρήσκων, η ιεροτελεστία γίνεται ως απαιτεί το δόγμα ή το θρήσκευμα εκατέρου των εις γάμο συνερχομένων εφόσον τούτο είναι ανεγνωρισμένον εν τη ημεδαπή.

Επειδή δόγμα ή θρήσκευμα ανεγνωρισμένον κατά την έννοια της ανωτέρω διατάξεως του άρθρου 1371 του Αστικού Κώδικος είναι εκείνο το οποίο πληροί τις προϋποθέσεις του καθ'άπαντα τα συντάγματα της Ελλάδος όρου της γνωστής θρησκείας, ήτοι της εχούσης το μεν διζασίς φανεράς και ουχί κρυφίας, δημοσία διδασκομένας το δε λατρείας επίσης φανεράν, αδιαφόρου όντως παραιτέρω ενόψει της κατοχυρουμένης υπό του Συντάγματος ελευθερίας της θρησκευτικής συνειδήσεως, αν το κατά τα άνω δόγμα αποτελεί αίρεσιν εν σχέσει προς την επικρατούσαν εν Ελλάδι θρησκείαν της Ανατολικής Ορθοδόξου του Χριστού Εκκλησίας, ως επίσης είναι αδιάφορο αν οι οπαδοί του ως είρηται δόγματος δεν διατηρούν εκκλησιαστικάς αρχάς ή αν οι θρησκευτικοί λειτουργοί αυτών στερούνται ιερωσύνης υπό την καθιερωμένην εν τη Ορθοδόξω Εκκλησία έννοιαν του όρου τούτου. Εξάλλου, ουδόλως προσ απαιτείται όπως το πληρούν τας ανωτέρας προϋποθέσεις δόγμα έχη τύχει και εγκρίσεως ή οιασδήποτε φύσεως αναγνωρίσεως δια πράξεως τινός της Πολιτείας ή της Εκκλησίας.

Επειδή το δόγμα των μαρτύρων του Ιεχωβά ή Χιλιαστών αρνείται την θεότητα του Χριστού και την τριαδικήν υπόστασιν του Θεού ως και άλλας θεμελιώδεις αρχάς της χριστιανικής θρησκείας, δεχόμενον ορατήν, ειρηνικήν και ευδαίμονα βασιλείαν του Χριστού μετά των πιστών επί της γης προ της μελλούσης κρίσεως και διαρκείας χιλίων ή και περισσοτέρων ετών, αι δοξασίαι δ'αύται αποτελούν μεν αίρεσιν έναντι της Ανατολικής Ορθοδόξου Χριστιανικής Θρησκείας, είναι όμως φανεραί και ευρέως γνωσταί ως περιγραφόμεναι υπό των συγγραφέων και περιεχόμεναι εις πάσης φύσεως έντυπα ελευθέρως κυκλοφορούντα εν Ελλάδι εφόσον πληρούν τας οικείας γενικώς διαγραφομένας προς τούτο υπό του Συντάγματος και των κειμένων νόμων προϋποθέσεις. Μάλιστα, σχετικού περιεχομένου έγγραφα στοιχεία έχουν υποβληθεί υπό οπαδών του ρηθέντος δόγματος κατά καιρούς εις το Υπουργείον της Εθνικής Παιδείας. Αφετέρου, εκ των αυτών ως άνω εντύπων και στοιχείων προκύπτει ότι και τα αφορώντα εις την άσκησιν της λατρείας, υπό των οπαδών του εν λόγω δόγματος, είναι γνωστά και ουχί κρύφια, του γεγονότος ότι η λατρεία αύτη δεν ασκείται εις επισήμως λειτουργούντας ευκτηρίους οίκους ή άλλους δημοσίους τόπους μη ασκούντος επί του προκειμένου κατά τα ανωτέρω επιρροήν τινά. Υπό τα

δεδομένα ταύτα και συμφώνως προς τα εν τη ηγουμένη σκέψει εκτεθέντα το δόγμα των Μαρτύρων του Ιεχωβά ή Χιλιαστών πληροί τας προϋποθέσεις της κατά το Σύνταγμα «γνωστής θρησκείας» και αποτελεί ούτω δόγμα ανεγνωρισμένον εν τη εννοία της προδιαληφθείσης διατάξεως του άρθρου 1371 του Αστικού Κώδικος».

Αξίζει εδώ να παρατεθεί και μια περίπτωση από το γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο(ΟΣΔ),η οποία προκάλεσε αίσθηση κατά το τέλος της δεκαετίας του 1980 και αφορά μια οικογένεια στη Γερμανία,την οικογένεια Seler⁽²¹⁾,η οποία ήρθε αντιμέτωπη με όλο το φάσμα της κρατικής εξουσίας(σχολική διοίκηση,αστυνομία,δικαιοσύνη, «κοινωνικές υπηρεσίες»).

Η υπόθεση έλαβε χώρα το έτος 1986,όταν η πενταμελής οικογένεια του Ernst και της Renate Seler μετακόμισε στο μικρό βαυαρικό χωριό Reuting και έστειλε τη μεγαλύτερη κόρη στο δημοτικό σχολείο της γειτονικής πολίχνης Fischbach.Εκεί ήταν αναρτημένοι,όπως σε όλα τα δημοτικά σχολεία της Βαυαρίας,Εσταυρωμένοι στην περίοπτη θέση κάθε σχολικής αίθουσας.Οι Εσταυρωμένοι δε στη Βαυαρία είναι συνήθως ξυλόγλυπτοι,έγχρωμοι και ιδιαίτερα νατουραλιστικοί και αποδίδουν ιδιαίτερη σημασία στην εκφραστική απεικόνιση του πόνου στο πρόσωπο του Ιησού,ενώ έντονη είναι και η παρουσία του αίματος που κυλάει από τις πληγές.

Σχετικό δημοσίευμα του έγκυρου γερμανικού περιοδικού Der Spiegel αναφέρει πως η συνεχής οπτική επαφή με μια τόσο ρεαλιστική αναπαράσταση του αιμορραγούντος Ιησού προξένησε ψυχολογικό σοκ στην κόρη της οικογένειας,η οποία ξέσπαγε σε κλάματα στο σπίτι,ενώ συχνά έβλεπε κι εφιάλτες.Ο πατέρας της κοπέλας διαμαρτυρήθηκε αρχικά χωρίς αποτέλεσμα και μόνο όταν η οικογένεια σταμάτησε να στέλνει το παιδί της σχολείο επήλθε κάποιος συμβιβασμός με τη Διεύθυνση:ο Εσταυρωμένος πάνω από το σχολικό πίνακα αντικαταστάθηκε με έναν απλό σταυρό πάνω από την είσοδο της αίθουσας.

Τα προβλήματα όμως συνεχίστηκαν με την εναλλαγή,σχολικών αιθουσών και δασκάλων,καθώς και όταν τα νεότερα παιδιά της οικογένειας άρχισαν επίσης να φοιτούν στο δημοτικό σχολείο.Τα πνεύματα οξύνθηκαν ακόμη περισσότερο όταν η οικογένεια Seler άρχισε να υφίσταται πίεση από την κρατική εξουσία: πολυάριθμες ενοχλητικές επισκέψεις των τοπικών αστυνομικών οργάνων,καθώς και μια

21.Νικόλαος-Κομνηνός Χλέπας,Π. Η. Δημητρόπουλος,Ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας στο χώρο της εκπαίδευσης,σελ. 30-33

«κατ'οίκον έρευνα» αποτέλεσαν το πρώτο τίμημα για την «αποκλίνουσα» συμπεριφορά της οικογένειας. Στη συνέχεια, με αφορμή μια πρόχειρη εξ αποστάσεως γνωμοδότηση και μετά από σχετικό αίτημα κρατικής υπηρεσίας, τοπικό δικαστήριο διέταξε, χωρίς προηγούμενη ακρόαση, τον εξαναγκασμό του πατέρα της οικογένειας σε ψυχιατρική εξέταση. Δώδεκα ημέρες μετά όμως, ύστερα από σχετική απόφαση του εφετείου του Regensburg, διεκόπη η εν λόγω αναγκαστική εξέταση.

Οι κρατικές υπηρεσίες όμως δεν σταμάτησαν εδώ. Κατ'επανάληψη απείλησαν προφορικά αλλά και εγγράφως τους γονείς με αυτεπάγγελτη αφαίρεση της γονικής μέριμνας για τα τρία τους παιδιά. Συνεργοί στην όλη προσπάθεια τρομοκράτησης της οικογένειας ήταν απλοί υπάλληλοι, κοινωνικοί λειτουργοί, εκπαιδευτικοί ακόμη όμως και ανώτερα στελέχη του Υπουργείου Παιδείας, καθώς και ο τότε περιφερειάρχης. Παράλληλα, με τη συνδρομή ορισμένων τοπικών ΜΜΕ, αναπτύχθηκε μια ολόκληρη παραφιλολογία γύρω από το θέμα που άλλοτε απέδιδε στους γονείς ενεργό συμμετοχή σε ακραίες θρησκευτικές αιρέσεις και άλλοτε έφθανε ακόμη και στο σημείο να τους κατηγορήσει για «μαύρη μαγεία».

Μόλις όμως το 1991 κατέφυγε η οικογένεια στη διοικητική δικαιοσύνη. Ωστόσο, ούτε το διοικητικό δικαστήριο του Regensburg ούτε το Ανώτατο Διοικητικό Δικαστήριο της Βαυαρίας στο Μόναχο κατάφεραν να διακρίνουν κάποιο πρόβλημα αντισυνταγματικότητας και προσβολής συνεπώς θεμελιωδών δικαιωμάτων. Το τελευταίο μάλιστα δικαστήριο, απέρριψε αίτημα για την ανάληψη των δικαστικών εξόδων από το Δημόσιο. Ως επιχείρημα προβλήθηκε «το απίθανο» μιας τελικής ευόδωσης των δικονομικών προσπαθειών των αιτούντων. Μια ματιά όμως στη γειτονική Ελβετία δε θα δικαιολογούσε πλέον τη γνώμη του δικαστηρίου. Εκεί, με αφορμή μια διαμάχη στο καθολικό καντόνι Tessin, το Ομοσπονδιακό Δικαστήριο είχε κρίνει το 1990 ότι ο Σταυρός στα δημόσια σχολεία θίγει την κρατική ουδετερότητα και την ελευθερία της πίστης.

Τελικά, η οικογένεια Selzer κατόρθωσε να καλύψει το δυσβάστακτο οικονομικό κόστος χάρη στην ενίσχυση που έλαβε από την αθεϊστική οργάνωση του Freiburg «Σύνδεσμος κατά της προσαρμογής».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική

1. Π. Δ. Δαγτόγλου,Συνταγματικό δίκαιο,Ατομικά Δικαιώματα Α,Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα 1991,σελ. 361-401.
2. Ανδρέα Γ. Δημητρόπουλου,Παραδόσεις συνταγματικού δικαίου,Τόμος ΙΙΙ,Θ' Έκδοση – Αθήνα 2001.
3. Ι. Κουκιάδη,Σπ. Τρωϊάνου,Χ. Παπαστάθη,Κ. Κυριαζόπουλου,Ι.Κονιδάρη,Κ. Χρυσογόνου,Πρ. Ακανθόπουλου,Ειδικά ζητήματα πάνω στη θρησκευτική ελευθερία.Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2000,σελ. 9-50,79-124.
4. Κέντρο Δικανικών Μελετών,Δικανικοί Διάλογοι ΙV,η θρησκευτική ελευθερία,θεωρία και πράξη στην ελληνική κοινωνία και έννομη τάξη.Επιμέλεια έκδοσης Κώστας Ε. Μπέης.Εκδόσεις Euronomia Verlag,Αθήνα 1997,σελ. 307-337.
5. Πέτρου Π. Παραρά,Σύνταγμα 1975 – Corpus Ι,άρθρα 1-50 Νομολογία ΣτΕ,Παρατηρήσεις κατ'άρθρον νομοθεσία.Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα,Αθήνα-Κομοτηνή 1982,σελ. 202-212.
6. Ιωάννου Δ. Σαρμά, Η συνταγματική και διοικητική νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας .Εξελικτική μελέτη των μεγάλων θεμάτων,Β' Έκδοση,εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα,Αθήνα-Κομοτηνή 1994,σελ. 284-293.
7. Σπύρου Τρωϊάνου,Παραδόσεις εκκλησιαστικού δικαίου,Β' Έκδοση,Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα 1984,σελ. 70-124.
8. Νικολάου-Κομνηνού Χλέπα,Παναγιώτη Δημητρόπουλου,Ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας στο χώρο της εκπαίδευσης(παράλληλες προσεγγίσεις και αποκλίσεις στη νομολογία των ανωτάτων δικαστηρίων της Γερμανίας και της Ελλάδας).Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα 1997,σελ. 30-33.
9. Κ. Χρυσογόνου,Ατομικά και Κοινωνικά δικαιώματα,εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα 1998,σελ. 219-239.

Ξένη

1. Dieter Hesselberger,Das Grundgesetz,Kommentar fuer die politische Bildung,Bundeszentrale fuer politische Bildung,Bonn 1996,Art. 4 ,σελ. 84 επόμε.

ΝΟΜΟΙ

- Ευάγγελου Βενιζέλου, Το Σύνταγμα του 1975/1986/2001. Το κείμενο του Αναθεωρημένου Συντάγματος – Εισαγωγή – Ευρετήριο. Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα 2001, Άρθρο 13.
- Ι. Σ. Σπυριδάκη, Αστικός Κώδικας και Εισαγωγικός Νόμος, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα 1998, άρθρα 33, 1510-1511.
- Αργυρίου Καρρά, Ποινικός Κώδικας, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, άρθρο 466.

ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

- www.UN.org

